

HITES SÁNDOR

**MAGYARORSZÁG 1836-BAN:
A NEMZETI REGÉNYTÖRTÉNET KITALÁLÁSA***

„[A] dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránk maradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése.”

Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*

„Különös, de némileg lélektani fogalmon alapul, hogy Kolozsvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnek találjuk, s ez a visszásnak tetsző állítás e történetnek korára is illik.”

Jósika Miklós: *Kolozsvár 1594-ben*

„... graves, from which a glorious Phantom may
Burst, to illuminate our tempestous day.”

Percy Bysshe Shelley: *England in 1819*

A következőkben azokat az irodalomkritikusi és irodalomtörténeti műveleteket veszem vizsgálat alá, melyek az 1836-os esztendő az *Abafi* megjelenése okán regénytörténeti jelentőséggel ruházták fel. Az irodalomtörténet a „magyar regényirodalom megalapítója” minősítést hosszú ideig Jósika Miklós nevéhez kötötte. E kitételben a „magyar regényirodalom” hol szűkebben, hol tágabban értelmezték (többek között a romantikus regény, a történelmi regény, a Walter Scott-típusú regény megalapításaként),¹ a „megalapítás”-on pedig hol létrehozást, hol megújítást, betetőzést, intézményesítést, nemzeti-vé alakítást vagy piacosítást értettek.

A megállapítás, amely szerint az *Abafi* szerzője a magyar regényirodalom megalapítója, az eredet kultuszát és a szerves fejlődés eszményét gyanakvással illető korban aligha olvasható szó szerinti értelemben. Magam sem e kijelentés valóságértékére, hanem történetének, szerkezetének és jelentésváltozásainak követésére fordítok figyelmet. E folyamatok csomópontjait a hagyománygondozás bevett alkalmi (a Jósika-nekrológok, az *Abafi* megjelenésének évfordulói), valamint az emlékezet-közösségek cserélődései alkotják. Vajon az az irodalomtörténeti közhely, hogy Jósika a magyar regény megteremtője, maga is egyfajta történet volna, kezdőponttal, fordulatokkal, befejezéssel? Egy ilyen kijelentés milyen összefüggésben áll azzal a feltételezéssel, hogy az irodalomnak van

* A dolgozat az MTA–ELTE „Ideológiák” kutatócsoport munkájának részeként készült.

¹ A legszélesebb felfogásban Jósika egyenesen „a magyar romanticizmus megalapítója s eddig legjelesebb képviselője”: BÁN Aladár, *Jósika Miklós élete és írói működése*, Pozsony–Bp., Stampfel, 1902, 5; szűkebben felfogva érdemei csak a „romantikus történelmi regényre” vonatkoztak, mondván, „a magyar irodalomban ennek a műfajnak a képzete is az ő nevéhez társul”. V. SZENDREI Júlia, *Jósika Miklós: Abafi*, Igaz Szó, 1972/9, 440.

története? Romantikus vagy inkább pozitívista gesztusként értékelhetjük efféle érdemek odaítélését? Vajon nem a magában e megállapításban rejlő struktúrát hozzuk-e újra létre, ha azt keressük, hogy ki írta le először, miként vált általánossá vagy jelentéktelenedett el?

1. Régi, magyar, regények

Jósika Miklós az *Abafi* címet viselő műve „az első valóban eredeti, olvasmányos, művészi értékű magyar regény” – olvashatjuk Wéber Antal regénytörténetében.² Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezetében (amelyet szintén Wéber írt) már nem szerepel hasonló megállapítás.³ Az 1836-os esztendő viszont még abban a kiadványban is közismert jelentőséget képviselt, amely a legutóbb vállalkozott ezen időszak szisztematikus kritikátörténeti feldolgozására.⁴ Évtizedek óta nem készült ugyanakkor olyan átfogó regénytörténeti munka, amely ezzel az évszázados hagyományhoz illeszkedő kijelentéssel (vagy eltűntével) számot vethetett volna. Pedig az utóbbi bő évtizedben többirányú érdeklődés ébredt a magyar nyelvű regényírás kezdeteinek „fiktív újraalkotása” vagy „olvashatóvá tétele” iránt.⁵ A regénytörténet korai szakaszának problematikája több irodalomtörténészt foglalkoztat, s ennek szövegkiadások is jelét adják.⁶

Az érdeklődés ugyanakkor olyannyira szerteágazó, hogy irányai nehezen volnának közös nevezőre hozhatóak. Azt sem könnyebb meghatározni, hogy mi is ezen érdeklődés

² WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei (Fejezetek a magyar regény történetéből)*, Bp., Akadémiai, 1959, 136.

³ *A magyar irodalom története*, III, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 504–509.

⁴ „1836–1837 tudvalevően a magyar regény nagy évei voltak, hat magyar regény jelent meg szinte egy időben”. FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990, 370.

⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az ellenszegülő múlt*, Jelenkor, 1999/12, 1286.

⁶ Imre László epikátörténete főként a 19. század középső harmadának alkotóival foglalkozott (Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Kuthy Lajos, Nagy Ignác), de azóta – mintegy időben visszafelé haladva – Fáy András és Bessenyei György regényeiről is írt: IMRE László, *Műfajok létfarmája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996; MARGÓCSY István, ha nem csalódom, nemzedékek óta először olvasta el a *Szigvártot* (1787): MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999. Az írók közül irodalomtörténeti igénytel szölt hozzá a kérdéshez MÁRTON László esszéje, *A kitaposott zsákutca* = M. L., *Az áhítatos ember gép*, Pécs, Jelenkor, 1999, 235–266. A *Tariménes utazása* már olvasható a Bessenyei kritikai kiadásban, és Kisfaludy Sándor prózai műveit is megjelentették. Az, hogy Penke Olga a felvilágosodás történelemfilozófiája kapcsán Bessenyei, Gvadányi és Versegly Voltaire- és Millot-fordításairól is írt, bizonyára nem független attól, hogy újra kiadta a 18. századi magyar regénytörténet egyik legfontosabb szövegét, az *Etelkát*: PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*, Bp., Balassi, 2000; DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. Említhető még a főként költőként és kritikusként ismert Bodor Béla egyetlen, de helyenként igen invenciózus könyvecskéje és szemelvénygyűjteménye a 18. század második felének magyar nyelvű prózai műveiről: BODOR Béla, *Régi magyar regénytitkár*, 1–2, Pécs–Bp., Halász & Társa, [2000]; Borbély Szilárd rövidke recenzióban fejtett ki nagy ívű meglátásokat a magyar regénytörténetről, mint amely Márton László legutóbbi regényében az „újra élővé tett hagyomány archívumaként” jelenik meg: BORBÉLY Szilárd, „A tovább gondolkodó olvasó...” Márton László regénye és a Kártigám, Élet és Irodalom, 2002. augusztus 13., 15.

voltaképpen tárgya, vagyis mely művek és szerzők, sőt, egyáltalán mely korszakok tartoznak a magyar regény kezdeteihez. Az Unikornis kiadó *A magyar próza klasszikusai* sorozatában 1993-ban és 1994-ben megjelent *Régi magyar regények* címet viselő két kötet a *Fanni hagyományait*, az *Abafit*, *A hóhér kötelét*, az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját*, valamint az *Álmok álmodóját*, illetve Reviczky Gyula és Tolnai Lajos egy-egy művét egyaránt „rég magyar regénynek” tekintette.⁷ A *Régi magyar regénytükrök* címmel néhány éve megjelent kiadvány ellenben Haller László *Telemakus*-fordításának megjelenése (1755) és a *Tariménes utazásának* megírása (1804; első teljes kiadása: 1930) közti időszakban létrejött prózai és verses, eredeti és fordított epikai szövegeket elemzett, illetve adott közre belőlük szemelvényeket.⁸ Az Unikornis válogatásában Kerényi Ferenc utószava az *Udvarház* közlését azzal indokolta, hogy elfeledett mű, vagyis (Kemény tanulmányaival, Eötvös állambölcseletével, a *Bolond Istók* I. énekével és *A nagyidai cigányokkal* egyetemben) nem vált részévé „a nemzeti önismeretnek”.⁹ A „rég” minősítés a Szilágyi Márton szerkesztette második kötet darabjai kapcsán szintén az „elfeledett”, s nem az „időben távoli” jelentéséhez állt közelebb. A „régén készült”, illetve a „nem emlékezünk rá” közül a *Fanni* vagy az *Abafi* az előbbi, az *Apai örökség* (1884) vagy *A sötét világ* (1894) az utóbbi tekintetben számíthat „réginek”. Szilágyi Márton utószavában az általa sajtó alá rendezett regényeket olyan műveknek minősíti, amelyek sikertelenül próbáltak elrugaszkodni egy korábbi („rég”) prózai hagyománytól, de pontosan ezzel mutatnak rá arra, hogy a századvégen a készen kapott (romantikus) prózapoétika már érvénytelenné vált. Olyan regényekről van szó tehát, amelyek ugyan időben közelebb állnak hozzánk, de művészi sikertelenségük révén mégis „régivé” váltak. A „rég” itt a „korszerűtlen” jelentésében áll.¹⁰

A kortársi regényt is jellemzi a magyar nyelvű próza régmúltjára történő reflexió, többek között éppen a történelmi regény új változatai utalnak saját műfaj történeti kontextusaira.¹¹ A jelenkor irodalmában a játékba hozott szövegkorpusz az irodalomtörténetészekéhez hasonlóan összetett képet mutat. Márton László – akinek alkotásmódja mai regényíróink közül talán a leginkább jellemezhető irodalomtörténeti tudatossággal – *Jakob Wunschwitz igaz története* (1997) című regénye a német romantika egyik alapszövegével, Kleist *Kohlhaas Mihályával*, míg *Testvériség* (2001–2003) című trilógiája a barokk vagy heroikus, de a romantikus regény formáival is kapcsolatban áll. A történelmi regény más, mai művelői főként Jókai és Gárdonyi írásmódjának ironikus megújítására tettek kísérletet. A régiségből ugyanakkor nem pusztán a regény vagy a román

⁷ KERÉNYI Ferenc, *Utószó = Régi magyar regények*, s. a. r. Uő., Bp., Unikornis, 1993 (*A Magyar Próza Klasszikusai*, 8), 375–382; SZILÁGYI Márton, *Utószó = Régi magyar regények*, II, s. a. r. Uő., Bp., Unikornis, 1994 (*A Magyar Próza Klasszikusai*, 20), 374–378.

⁸ BODOR, i. m.

⁹ KERÉNYI, i. m., 379.

¹⁰ SZILÁGYI, i. m., 374.

¹¹ Arról, hogy e művek „olyan prózapoétikai, nyelvszemléleti, történetiszemléleti kérdéseket is felvetnek, melyek körüljárását nemcsak a mai magyar (kortárs) irodalomértés szempontjából, de a regény műfajának alakulástörténetére nézve is” célszerű elvégezni: RÁCZ I. Péter, *A történelmi narratíva poétikai szerepe a mai magyar irodalomban: Márton László, Láng Zsolt, Háy János és Darvasi László regényei*, Prae, 2000/1–2, 117.

idéződött föl, hanem a 17–18. századi emlékirat is, illetve nem pusztán a nagyepika, de olyan kisprózai formák is, mint az anekdota.

A posztmodernitás alkotóit a regénytörténettel létesített szövegközi viszonyt illetően egyszerre motiválhatta az irodalmi folyamat töréspontjaira irányuló figyelem, illetve az eredet feltárásának vagy konstruálásának mint (újra)kezdésnek a dilemmája. Esterházy Péter azon megállapítása, mely szerint a „modern utáni” magyar próza kétarcúsága abban áll, hogy „[m]ásképp kell rombolni, ha közben ugyanazt még építeni is kell”,¹² nem áll távol annak feltételezésétől, hogy a magyar regényirodalom valójában még létre sem jött. Márton László tevékenységében az újraalapítás kérdése (a folytonosság és a szakadás képzetével összefüggésben) abban az alkotói programban kapott hangot, amely szerint a magyar nyelvű regénytörténetben „kimaradt első félidőt (...) az elbeszélői hagyomány radikális átértelmezése révén, visszamenőleg meg lehetne teremteni”.¹³ A történelmi elbeszélés újraalkotása és a prózatörténeti érdeklődés egymásra utaltságát Mártonnak az a meglátása is nyomatékosítja, miszerint „a történelmi hagyománnyal való szembenézés egyszersmind az elbeszélői hagyomány revízióját is jelenti”.¹⁴

Ha elfogadjuk, hogy valamely kezdet helyének megállapítása együtt jár a mindenkori jelen felé mutató fejlemények igazolásával, akkor a posztmodernitás nézőpontja a magyar irodalom megalapítását célzó igyekezet szükségességét, lehetőségességét vagy éppen beválthatatlanságát nem előzmények nélkül veti vagy panaszolja föl, hiszen a megszakítottság hasonló tapasztalatai befolyásolták Kölcsey Ferenc vagy Arany János írásmódját is.¹⁵ A félig kész hagyomány, a hasznavehetetlen örökség, a visszateremtendő múlt képzetek azt sugallják, hogy a kezdet ideológiája mindenkor abban a kényszerben áll, hogy azt olyan módon kívánjuk létrehozni, hogy magunkra ismerhessünk benne.

2. 1836: a dátum szerkezete

Meghal Berzsenyi Dániel, Kölcsey mond róla emlékbeszédet, Bajza József és Schedel Ferenc kiadásában megjelenik a *Kazinczy Ferencz' eredeti poetai munkáinak* első kötete, Debrecenben a kegyelet emléket állít Csokonai sírja fölé, megkezdődik a Nemzeti Múzeum építése, megalakul a Kisfaludy Társaság, utoljára jelenik meg a Kritikai Lapok, négy év után véget ér az országgyűlés, Kossuth Lajos Pestre költözik és megindítja a Törvényhatósági Tudósításokat, Arany János tavasszal díszleteket tologat, ősszel pedig segédtanító Szalontán.

Milyen év volt az 1836-os?

A fenti események valószínűleg nem ugyanabban az értelemben történtek 1836-ban. Többségükhöz nem is kötünk szorosan évszámot, hiszen jelentőségüket nem a dátum vonatkozásában nyerik el, vagy ha igen, akkor olyan hosszabb időtartamok tekintetében,

¹² ESTERHÁZY Péter, *Arra gondoltam, hogy az le*, Bp., Anonymus, 1996, 32.

¹³ MÁRTON, *i. m.*, 239.

¹⁴ MÁRTON, *i. m.*, 236.

¹⁵ Ebben a tekintetben lehet különösen érdekes Márton Kölcsey-értelmezése: MÁRTON, *i. m.*, 61–80.

amelyek a szóban forgó évszámot jelöletlen módon rejtik magukba. A fenti események (és még végtelen számú más esemény, amely ugyanezen évben történt) továbbá nem is ugyanazon a szinten vizsgálhatóak: némelyik egy életút, mások a politika-, a sajtó-, a kultusz-, az intézmény- vagy az irodalomtörténet szintjén helyezkednek el. Viszonyukban egymással egyidejűtlen kronológiák és történetek válnak egyidejűvé. Annak a történetnek az időbeli léptéke, amelyben az egyes események helyet kaphatnak, szintén eltérő lehet: némelyiket hónapokban, másokat években, megint másokat évtizedekben mérünk. Némelyik lezár, némelyik megnyit időbeli sorokat, mások csak állomást jelölnek egy olyan folyamatban, amelynek a kezdete és a vége (pontosabban e kettő célképzetes viszonya) nem áll különösebb összefüggésben azzal, hogy a közbülső fázisok valamelyike dátumszerűen kijelölhető-e.

Mit jelent a jelenlegi irodalomtörténeti gyakorlat fényében, ha egy bizonyos korszak vagy egy történelmi pillanat vizsgálatát tűzzük ki? Mit teszünk, amikor datálunk egy szöveget? Mit vélünk megtudni valamely eseményről vagy irodalmi műről időindexeinek (vagy létrejötté térbeli koordinátáinak) a megadásával? Miféle többletbe jutunk, ha ezekre a sajtóságokra tekintettel olvasunk? Mit kezdetünk azzal a feltételezéssel, hogy a műalkotások mintegy képviselik azt a sajátos történeti helyzetet, amelyben létrejöttek, vagy legalábbis magukon viselik e környezet nyomait? Mi a helyzet akkor, ha egy szöveg megszületésének időkoordinátáit mások eltérő módon veszik számításba? Ezekből a kérdésekből indul ki a dekonstrukció utáni angolszász romantikakutatás egyik legnagyobb ívű vállalkozása, James Chandler *England in 1819* című könyve.¹⁶ Chandler, miközben egyetlen év eseményeire nézve foglalja össze nézeteit a Waterloo utáni brit irodalmi kultúra politikai vonatkozásairól, érezhetően azt kívánja próbára tenni, hogy miként volna felújítható valamennyi a historizmus azon gyakorlatából, amely minden időszakot a maga sajátosságában gondolt megragadni, valamely egyediség kifejeződésékként. Chandler a datálásban nem ártalmatlan filológiai műveletet lát, de a historizmus érdekmentességével sem egyezik, hanem úgy véli, hogy mivel a kulturális kronológia iránti érdeklődés a romantika öröksége, ezért a romantikus hagyomány egyes kiemelt darabjainak datáltsága, e datáltság mikéntjének kérdőre vonása napjaink értelmező kategóriáinak időindexeit világítja meg. Arra keres választ, hogy miként kapcsolódnak össze a „történeti helyzetről” mint olyanról alkotott jelenkori fogalmak azzal, hogy maga e fogalom a romantikában mint sajátos „történeti helyzetben” bukkant föl.

Egy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent angol nyelvű francia irodalomtörténet minden fejezete egy-egy évszámból indult ki.¹⁷ A fejezetek szerzői az adott dátumot vala-

¹⁶ James CHANDLER, *England in 1819: The Politics of Literary Culture and the Case of Romantic Historicism*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1998. (Egy magyar említéséről tudok: FOGARASI György, *A romantika téjei*, Helikon, 2000, 7.) Chandler ismert dátumok kapcsán teszi föl kérdéseit, vagyis nem fordít figyelmet magának a keltezésnek a filológiai problémájára. Erről legutóbb: DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében)*, ItK, 2004, 41–51.

¹⁷ *A New History of French Literature*, ed. Denis HOLLIER, Cambridge (Mass.)–London, Harvard University Press, 1989. E kiadvány kompozíciójának bírálatairól: Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER, *Towards a*

mely mű vagy fordítás, folyóirat vagy újság megjelenése, egy előadás vagy bemutató, egy szerző halála stb. alapján választották ki. A dátum műfaj- vagy intézménytörténeti vizsgálódásokhoz, de akár egyetlen könyv jelentőségének megértéséhez is kiindulásként szolgált. A szerkesztő szándéka az volt, hogy a narratív előadás helyett valamifajta heterogeneitást, mellérendeltséget valósítson meg, és noha a dátumokhoz rendelt rész tanulmányokat a kronológia szerint rendezte el, úgy vélte, hogy sikerülhet kiküszöbölnie a történelem linearitásának vagy a hagyomány kumulatív öröklődésének a képzetét. Hogy néhány évvel később az 1993-as francia nyelvű változat címéből már elhagyta a „történet” szót (*De la littérature française*), az vagy ennek a törekvésnek a sikerét jelzi, vagy pedig azt, hogy a kötet szerkesztője ráébredt, az első címváltozat ellentmondásban állt a könyv eklektikus szerkezetével.¹⁸

Ez a vállalkozás inkább az irodalomtörténet-írás nem 19–20. századi paradigmáival rokonítható vagy általában az évszámok szerinti adatszolgáltatás gyakorlatával.¹⁹ Olyan tudatos teoretikus döntésről lehetett szó, amelyik arra a meglátásra támaszkodhatott, hogy az adatok káosza a történeti narratívák és a krónika-forma közti különbség révén ruházódik fel (ideologikus) jelentéssel, a valóság ismerete utáni vággyal összefüggő morális autoritással.²⁰ A dátumok szerint szerveződő irodalomtörténet tehát azért lehetett és lehet ma is csábító, mert ideológiai ártatlanságot sugall a (nagy) elbeszélés kompromittálódott fogalmával szemben.²¹ Mivel azonban az így elkészült fejezetek maguk sem nélkülözték az időben előre vagy hátra utaló távlatot, ahogy az ideológiai minősítéseket sem (hiszen például a Hayden White által az 1820-as évek francia történetírásáról írott fejezetben az „akadémikus történetírás” vagy a „konzervatív erők” szitokszóként szerepel²²), ezért olyan „kis elbeszélések” jöttek létre, amelyek voltaképpen megannyi nagy elbeszélés egy-egy töredékének vagy metszetének tűnnek. Vagyis a dátum és a történet

History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections, ACLS Occasional Papers, No. 52, 2002, 31–33.

¹⁸ Hasonló elvek szerint szerkesztik jelenleg az *Új magyar irodalomtörténetet*, amelynek fejezeteiből jelennek meg mutatóványok a *Literatura* 2003/4-es számában. A szerkesztés elveiről: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Új magyar irodalomtörténet*, *Literatura*, 2003, 339–345.

¹⁹ Az évenkénti feljegyzés, vagyis az *Annales*-hagyomány továbbélésének magyar vonatkozásairól a 18–19. században: DÁVIDHÁZI Péter, *Epika és történetírás közös forrásvidékén: Toldy Ferenc és a hazai Annales-hagyomány = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2003, 7–34; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 388–408.

²⁰ Hayden WHITE, *A történelem terhe*, ford. BERÉNYI Gábor, BRAUN Róbert stb., Bp., Osiris, 1997, 110–141.

²¹ Ehhez kapcsolódik Jerome McGann diagnózisa arról, hogy az irodalmi interpretáció mintha elvesztette volna a képességet vagy a kedvet a nem-narratív nyelvek (évkönyvek, krónikák, katalógusok, almanachok, kompilációk, bibliográfiák, kéziratok helyesbítései, betoldásai, egy könyv ára, külleme, példányszáma, a lexikális adat egyéb formái) tanulmányozására, holott mindezek a kaotikus, a rendezetlen, az összefüggéstelen, illetve az egyértelmű, a rögzített, a magában álló, az önmagában értelmes ellentétpárjainak artikulációjával kritikai erőt is kifejthetnek a narrativizálással szemben. Jerome J. MCGANN, *Social Values and Poetic Acts: The Historical Judgement of Literary Work*, Cambridge (Mass.)–London, Harvard University Press, 1988, 138–139.

²² Hayden WHITE, *Romantic Historiography = A New History of French Literature*, 632–638.

viszonyának ideológiakritikája sem szabadulhat meg könnyen attól az (antropológiainak is tekinthető) adottságtól, hogy „[a]z egykor közvetlen tapasztalatok transzponálása történelmi megismeréssé (...) mindig a kronológiailag mérhető egymásutánhoz kötött”.²³ A valóság és a konzisztencia képzetéhez óhatatlanul hozzátartozik, hogy a linearitást egyszersmind kauzalitássá alakítsuk.

Claude Lévi-Strauss a történelmi megismerést (mint a strukturalisták általában minden megismerést) kódszerűen képzelte el, s a történelem alapvető kódját a kronológiában látta, vagyis abban, hogy történelem nem létezik dátumok nélkül.²⁴ Amint kifejti, a dátumok tetszőlegesen nagy csoportja sem egyenlő magával a történelemmel, de mivel ez utóbbi specifikuma az „előtt” és az „után” viszonyának megértésében áll, ezért dátumok nélkül a történelem (mint test) elveszítené (csont)vázát. Lévi-Strauss szerint minden dátum egy sorozaton belül nyeri el a maga jelentését: d2 mibenlétét az adja, hogy d1 után és d3 előtt áll. A kronológiai kódolás komplexitása ugyanakkor nem a dátumok pusztán linearitásában rejlik, mivel a dátumok osztályokat alkotnak, amelyekben minden elem a sor más elemeihez és az osztály egészéhez képest is definiálódik. Olyasféle rendezett számosságról van szó, amelyben minden dátum kardinális szám (*nombre cardinal*), s mint ilyen, távolságot fejez ki a szomszédos dátumokhoz képest. Bizonyos periódusok leírására a történész több dátumot használ, míg másokra kevesebbet: e változó mennyiséget tekintette Lévi-Strauss a történelem sűrűségének (*la pression de l’histoire*), s úgy fogalmazott, minél sűrűbb a történelem, annál „forróbb a kronológia”.²⁵

Egy évszámnak, mint az 1836-osnak, nincs jelentése tehát az évezredek vagy a hónapok, a napok, az órák léptékéhez képest, hiszen ezek eltérő osztályokat alkotnak. Mivel a dátum nem rekurrens érték (míg Lévi-Strauss példájában a hőmérséklet igen, hiszen lehetséges egy korábbi állapot visszatérése), ezért önmagában nincs jelentése. Ha nem ismerem a magyar regényirodalomról szóló történeteket, akkor az „1836” nem mond semmit. Ami viszont jelentőségteli az egyik kódban, az elvész egy másikban: a dátumok eltérő léptékű osztályai nem foglalhatóak egymásba (mintegy a történelem totalitásként), de minden osztály a maga totalitásában más osztályokra is utal: a 19. század története évekre bontható, de a „19. század” az évszázadok osztályában szerepel. Vajon a lépték (vagyis az időosztály) különbségének tudható be, hogy Szajbély Mihály *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról* című írása nem ejt szót az *Abafiról*, sőt, az 1836-os évhez Bajza József (Széplaky Erneszt álnéven közreadott) fordításgyűjteményét rendeli hozzá?²⁶ Arról volna szó, hogy Szajbély itt nem a magyar nyelvű prózatörténet totalitásának összefüggéseiben, hanem egyetlen *évtized* kereteiben vizsgálódik, vagy egyszerűen arról, hogy az 1830-as éveket (mint a próza előretörését jelölő tíz évet) az egykorú elméleti reflexiókra nézve tekintette át?

²³ Reinhart KOSELLECK, *Ábrázolás, esemény és struktúra = Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., Gondolat, 1977, 174.

²⁴ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, 308–312. (Lévi-Strauss olvasásához köszönöm Seregi Tamás segítségét.)

²⁵ LÉVI-STRAUSS, *i. m.*, 309.

²⁶ SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról = „A mag kikél”: Előadások Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 63.

Kerényi Ferenc a *Régi magyar regények* utószavában Jókait és Mikszáthot nevezi meg a prózatörténeti emlékezet kezdőpontjainak: „gyakran teszik fel a kérdést: mi volt előttük? Mi volt mellettük? A kérdés jogos: a modern nemzeti irodalmak nem követték általában a görög mitológiát, a teljes fegyverzetben előpattanó Pallasz Athéné példáját”.²⁷ Most nem az az érdekes, hogy némelyek pontosan efféle mitikus eredetmondák jegyében értelmezték Jósika írói fellépését, hanem az, hogy az emlékezeten túli felmutatásához Kerényi dátumok sorozatát választja: „1794/95, 1836, 1845, 1857 – ez a kötet a »mi volt előttük?« kérdésére ad választ: benne szemünk láttára születik meg a magyar regény”.²⁸ Mi itt a datálás funkciója? Ha e dátumok azt mutatják meg, hogy miként „születik meg a magyar regény”, akkor egymást követő születési dátumok olyan sorozatáról van szó, amelyik nemcsak a fokozatosság, de a folytonos újakezdés képzetét is felkelti. E sorozatnak azonban nem minden eleme egyforma értékű, még az irodalomtörténész számára sem, ahogy a köztük létesíthető kapcsolódások sem egyneműek. Az első két dátum között Kerényi annak ellenére több kapcsolatot lát (a regényhez kötődő 18. századi mentegetőző gesztusok továbbélése egyfelől Kármántól vezet Jósikához, a negyven évet később nevelődési regény létrejötté pedig Jósikától utal vissza Kármán korába), hogy azokat választja el a legnagyobb időtartam. Az „1836” időben jóval közelebb az „1845”-höz, *A hóhér köteléhez*, mint az „1794/95”-höz, vagyis a *Fanni*hoz, de a stílus keresettségének és természetességének a különbsége miatt Kerényi szerint kevesebb közük van egymáshoz. Az *Abafit* továbbá annyira távolinak látja az időben „közelebbi” *Udvarház*-tól, amennyire csak a példázatos-hősies eszmény lehet az önironikustól.²⁹

3. 1836: az *Abafi* éve

„Jobban és nyugodtabban érzem magam!
– Bárá Jósika Miklós Abafiját, 1836, olvasom nagy gyönyörűséggel.
It will do!”

Széchenyi István³⁰

„1836” mint a magyar regénytörténet kezdetének dátuma egy anekdotikus és egy korszakelvű történelemnek is tagja, egyszerre jelöl egy eseményt és rajzol ki egy struktúrát.³¹ Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha az *Abafi* megjelenésére vagy Jósika fellépésére adott egyidejű reakciók dokumentumait vetjük egybe a történeti visszatekintésekkel.

²⁷ KERÉNYI, i. m., 375.

²⁸ KERÉNYI, i. m., 375.

²⁹ KERÉNYI, i. m., 376–380.

³⁰ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk. OLVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán, GYÖRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 824.

³¹ Az előtt–után differenciájában álló esemény és az egyén feletti, adott nemzedék emlékezetét meghaladó struktúra, illetve a róluk adható elbeszélés és leírás viszonyáról: KOSELECK, i. m.

Szontágh Gusztáv elhíresült recenziója az *Abafi*-ről szólva úgy fogalmazott, hogy „oly munkát látok, mely maradandó becse mellett (...) sikeres és tartós hatással kecsegtet” a nemzeti irodalom gyarapodására.³² Az egyidejű befogadás számára az *Abafi* tehát mind értékét, mind receptivitását tekintve eredendően a jövő perspektívájába állítódott, majdani hatása számított lényegesnek, ám műfaj történeti jelentőséggel nem bírt. Vagyis visszavetítés eredménye az az *Abafi* megjelenésének centenáriuma tett megállapítás, miszerint „aligha vitatható, hogy minden előző kísérletet félretéve Jósika »Abafi«-ja volt az első olyan magyar szépprózai mű, amit a közönség és a »Figyelmező« bírálója egyaránt valódi regénynek, az első igazi magyar regénynek tekintett”.³³ A Figyelmező bírálója, vagyis Szontágh, Jósika regényét ugyanis ezzel szemben úgy jellemezte, mint egy már létező műfaj legkiválóbb példányát: „körében első rendű, legjobb mióta e’ nyelv zeng”.³⁴ Amikor a fiatal Szalay László kifakad az *Abafi* olvasásakor, „Magyar román-írók!”, akkor sóhaja a szerzők egy már létező osztályát szólítja meg, jöllehet, az *Etelkát* emlegetve, éppen egy csekély értékűnek érzett hagyományt idéz föl.³⁵ Hasonló a helyzet Vörösmartynak az *Emlény* című, 1837-ben megjelent almanachról szóló recenziójában, ahol a költő mellékesen említi meg, hogy Jósika románokat is írt már, de ennek jelentőségét viszonylagosnak, pontosabban helyi jellegűnek tartja: „Jósika, kitől legújabbán két igen éldelhető román (’s ez nálunk sokat jelent) nyert az olvasó közönség, itt egy tündérregével lép fel”.³⁶

Idővel minden kijelentés helyi értéke átértelmeződik. Szontágh 1850-ben az Új Magyar Múzeumban megjelent *Tudomány, magyar tudós* című írásában az eközben szállóigévé vált mondattal („Uraim, le a kalapokkal!”) kezdődő *Abafi*-bírálatának keletkezés-történetéről a következőket árulta el: „Jósika Miklóst, ki a tudósok szögletségét Vázolataiban szóba hozá, a Kritikai Lapokban majd széttéptem, úgy hogy utóbb ezen, e méltatlanságért reám méltán bosszankodó jeles költőnk, Abafia magasztaló recenziójával alig bírtam kiengesztelni”.³⁷ A kultikussá lett mondat kései relativizálása ugyanakkor semmivel sem érvényesebb kijelentés, mint maga a méltatás. Nem is volt különösebb befolyása arra nézve, hogy Jósika regénytörténeti érdemeinek megítélése miként változott, annak ellenére, hogy a Jósika írói tevékenységéről szóló, teljességgel negatív első bírálat 1855-ben Szontágh mondatának a felidézésével és nevetségessé tételével indult.³⁸

A történeti távlat birtokában szemlélődő 19. századi irodalomtörténész számára Jósika elsőként megjelent regénye időben előreható jellege mellett legalább annyira saját irodalomtörténeti múltját is értelmezte, mégpedig úgy, hogy jórészt törölte ezt az előtörténe-

³² TORNAY [SZONTÁGH Gusztáv], [c. n.], Figyelmező, 1837. (április 25.), I, 16, 127.

³³ SZEMLÉR I. Ferenc, *A százéves Abafi*, Erdélyi Helikon, 1936/1, 66–67.

³⁴ SZONTÁGH, i. m., 127.

³⁵ SZALAY László, *Jósika Mikós regényei: Abafi–Zólyomi*, Tudományos Gyűjtemény, 1836, VII, 115.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, [c. n.], Figyelmező, 1837. (január 10.), I. sz., 6.

³⁷ Idézi: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005, 135.

³⁸ „»Le a kalappal, Uraim!« így kiálta reánk egy szózat ezelőtt körülbelül husz évvel, midőn egy bizonyos regénysorozat kolompója megjelent. És e hatalmas vezényszóra nem csak hogy mindnyájan lekapók kalapunkat; némelyikünk (...) maig sem tette fel”. BRASSAI Sámuel, [c. n.], Criticai Lapok, 1855/1, 27.

tet. Toldy Ferenc 1865-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* jegyezte meg, hogy a 19. század első harmadának novellairodalmát, „sőt néhány nagyobb regényét” Jósika Miklós „váratlan és meglepő fellépése 1836-ban rögtön feledékbe süllyesztett[e], irodalmunk ez ágát hosszú, gazdag és szerencsés pályafutásával fényesen megalapítandó”.³⁹ Toldy megállapításának szövegkörnyezetét tekintve szembetűnő, hogy a „feledékbe süllyesztést” elsősorban az 1830-as évek prózairodalmára vonatkoztatta, sőt leginkább az *Abafi* közvetlen, 1836-os környezetére. (Az 1836-ban megjelent, más íróktól származó regények irodalomtörténeti sorsára az „1836” *megtisztítása* című szakaszban térek ki.) A távolabbi regénytörténeti múltra nézve Haller László, Mészáros Ignác és mások művei Toldy számára azért nem jönnek komolyan számításba, mert fordítások, az eredeti művek többsége pedig, mint Dugonics vagy Versey regényei, „széptani” hiányok miatt, vagy mert meg sem jelentek, mint Bessenyei *Tariménese*. A 18. századi regények emlékezte tehát Toldy szemében mintegy magától elhalt, az 1810–20-as évek prózáját viszont, mint Fáy András és Kisfaludy Károly novelláit, már az *Abafi* előkészítéseként értelmezi, olyan „vékony kísérletként”, amely legfeljebb a magyar regény majdani létrejöttéhez vezető folyamatnak adott „nagyobb lendületet”. A magyar nyelvű regényirodalom megalapításának képzete tehát Toldy szemében nem nélkülözte a jövőre irányuló távlatot, ám fent idézett mondatának grammatikai viszonyai (a „megalapítandó” igenevet szerepeltető tagmondat a „feledékbe süllyesztést” ecsetelő tagmondat célhatározói alárendeltje) azt jelzik, hogy a regénytörténet megalapítását Toldy mintegy a regénytörténet felejtésének a következményeként értékelte. Jóllehet a mondat retorikája éppen ellenkező beállítást sugall: az alapítás irodalomtörténeti gesztusként törli az előtörténetet. Az alapítás aktusa nyilván Toldy irodalomtörténetében is tulajdonításnak tekinthető,⁴⁰ viszont hasonlóan Szontágh és Vörösmarty megállapításaihoz Toldynak *Az utolsó Batori* című korai Jósika-regényről (1837) írott egykorú recenziója sem körvonalazott még regénytörténeti távlatot, ahogy nem tulajdonított Jósikának regényalapító érdemeket sem.⁴¹ Irodalomtörténetében a vonatkozó fejezet (145. §) viszont már a *Jósika, a magyar regényirodalom megalapítója* címet viselte. Az akkorra már lezárult pályafutás ívét felmérve Jósika írói fellépését Toldy úgy minősítette nagy horderejűnek, hogy e fellépést az emlékezet törleként értékelte.⁴² Nem mellékes, hogy olyasvalaki bizonyult felhatalmazottnak a regényirodalom alapító aktusának kijelölésére, aki más tekintetben maga

³⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története* (1864–65), Bp., Szépirodalmi, 1987, 397–398. Amikor a következőkben Toldy irodalomtörténetéről beszélek, akkor mindig erre a művére utalok.

⁴⁰ Arról, hogy az efféle tulajdonítás az újdonság kimutatásának érdekében vagy az esemény eredetiségét, vagy annak történeti utóhatását túlozza el: Hans BLUMENBERG, *A korszakfogalom korszakai*, ford. TÖRÖK Ervin, Helikon, 2000, 315.

⁴¹ SCHEDEL Ferencz, *Az utolsó Batori*, Figyelmező, 1837/22–24.

⁴² Hasonló gesztusok megfigyelhetők a *Waverley* (1814) megjelenésekor is. Francis Jeffrey az Edinburgh Review-ban megállapította, hogy e mű az addig megszokott regényeket háttérbe szorította, mivel nem az ostoba románcok, hanem a nagyobb presztízsű költészet színvonalán íródott. Idézi: Ina FERRIS, *The Achievement of Literary Authority: Gender, History and the Waverley Novels*, Ithaca–London, Cornell UP, 1991, 240.

is „alapító atya” – történetesen éppen a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásé,⁴³ jóllehet 1836 cezúrájának kiemelésével Toldy kevésbé sikeresen járt el (és kevésbé is szánta fontosnak), mint például az „újjászületés korának” beköszöntét jelző 1772-es korszakküszöb megalkotásával.

Arra ugyanakkor, hogy Jósikát a magyar regényirodalom megteremtőjének nevezzék, nem is kellett várni Toldy irodalomtörténeti rendszerezéséig. Már 1847-ben a Honderűben Zerffi Gusztáv a maga „irodalmi ABC”-jében így írt róla: „[k]étségkívül legjobb regényírónk! Nem csak hogy regényirodalmunk teremtője, teremtményei egyszerűsmind gazdagok a legkülönneműbb szépségekben”.⁴⁴ Jóval nagyobb igényű tanulmányban, 1855-ben az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* lapjain, Erdélyi János szintén epochális módon ítélte meg Jósika jelentőségét: „ha korokat ohajtanék összehasonlítani, minő súlyt vettetnék a mérlegbe Jósika nevével! Mert a regényirodalomban maig és ma is ő adott s ad legtöbbet, őáltala lett olvasott a szépirodalom, olvasóvá a szépnem”. Erdélyi – ahogy később Toldy is – elfelejtető erővel jellemzi Jósika tevékenységét: az *Etelka*, a *Kártigám* és az *Aurora* novellái „felejtettek, amint Jósika *Abafi*-a 1836-ik évben megjelent”. Viszont Erdélyi nem alapítóként beszél Jósikáról, hanem mint akit „[a] regényirodalom fejlődésében mint szükséges haladást s fokozatot nézhetni”.⁴⁵ Az alapító figurák mitizálásával szemben tehát teljesítményét nem tünteti föl utolérhetetlennek. Jósika megítélését illetően Erdélyi nemcsak a távlat és a nézőpont időbeli különbsége miatt foglalhatott állást némileg másként, mint Toldy, hanem azért is, mert magáról az irodalom történetéről, a korszakok mibenlétéről és egymáshoz való viszonyáról is más felfogást vallott: magával a korszakképzés elhatároló eljárásaival szemben táplált kételyeket. Annak ellenére, hogy tisztában volt vele, „[e]gyik kort megöli a másik”,⁴⁶ a korszakok „becsomózása” ellen emelt szót: „minden irodalmi, bevégeztnak látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbinek gyümölcse s az utóbbinak magva”, hiszen „a nemzeti műszellem organizmusában” „elődei nélkül egyik sem lehet azzá, mivé lett; magában senki sem egész”, s így a múlt darabjai is „valamennyien betölték a magok jelenét, s ez okon abszolút beccsel iktatandók irodalmunk történetébe”.⁴⁷

A távlati megállapításokkal szemben lényeges különbség, hogy az *Abafi* megjelenésekor a mű korszakosságának képzete az irodalmi intézmények hivatalos elismerésében nem jelentkezett. Az 1836-os évben megjelent művek közül ugyanis 1837-ben Bajza és

⁴³ A német irodalomtudomány történetének hasonló atya-figuráiról: Jürgen FOHRMANN, *Az irodalomtudomány önreflexiója*, ford. RÁKAI Orsolya = *A háló, a halászok és a halak: Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*, szerk. RÁKAI Orsolya, Bp.–Szeged, Osiris–Pompeji, 2001, 211.

⁴⁴ SEVERUS [ZERFFI Gusztáv], *Irodalmi ABC Severustól. XXVIII: Jósika Miklós*, Honderű, II, 8. (1847. augusztus 24.), 154. Lehetséges, hogy a minősítés retorikai indokolhatóságát Zerffi „irodalmi ABC”-jében az is erősíthette, hogy egy legalábbis formájában „enciklopédikus” összefoglalásban szólt Jósikáról.

⁴⁵ ERDÉLYI János *Válogatott művei*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986, 429.

⁴⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 377.

⁴⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 382–383.

Toldy Kazinczy-kiadása nyerte el az Akadémia nagyjutalmát.⁴⁸ „Dicsérettel említendőnek találtatott” ugyanakkor Jósikától nemcsak az *Abafi*, de a *Zólyomi* is, sőt Gaal József *Szirmay Ilona* című regénye szintén. Szembetűnő, hogy a döntés indoklása rámutat, valami korszakalkotót kívántak díjazni, csak hogy ebből a perspektívából nem Jósikáról, hanem Kazinczyról volt belátható, hogy „egy új korszak” teremtménye.⁴⁹ Jósika a következő évben, tehát 1838-ban kapott nagyjutalmat, de akkor már értelemszerűen nem az *Abafiért*, hanem az 1837-ben megjelent *Az utolsó Bátor*ért. (Dicséretet kapott szintén tőle *A könnyelműek*, ahogy Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye is.) Az indoklás kiemeli a hatást, amelyet a mű az olvasók körében kortól és rangtól függetlenül tett, de történeti becsére nézve csupán annyit jegyez meg róla, hogy az első rangú magyar nyelvű művek sorába helyezhető.⁵⁰

Minderre azt mondhatnánk, hogy a korszakképzés eljárásainak hermeneutikai szemlélete felől nézve nem meglepő fejlemény, hogy a korszakváltás megtörténte nem egyidejűen, hanem az új korszak beköszöntének tapasztalatai felől szemlélve érzékelhető. Az *Abafit* megelőző magyar nyelvű regény- vagy románirodalom (például Toldy számára adódó) hozzáférhetőségét tekintve azonban összetettebb a képlet. Márton László joggal állapította meg, hogy a irodalomtörténeti (újra)alapításakor létrejött irodalomtörténeti törésvonalak messze ható következményekkel bírnak: „a felvilágosodáskor a semmiből megalapított magyar regényt hatvan–hetven évvel később a reformkori írók, főleg Jósika Miklós és Nagy Ignác még egyszer megalapítják, megint a semmiből; s a Walter Scott-i historizáló vagy a Victor Hugo-i és Eugène Sue-i tárcázó mintakövetés nemcsak a *Kártigámnak* és az *Etelkának* fordított hátat, hanem olyan szervezettebb és kifinomultabb kezdeményeknek is, mint a *Fanni hagyományai*”.⁵¹ Márton aztán a *Testvériség*ben éppen e törésvonalak poétikai áthidalására tett kísérletet, szerteágazó elbeszélői és nyelvi ha-

⁴⁸ FEKETE Gézá, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, Bp., MTA, 1988, 40. (Erre Gere Zsolt hívta föl a figyelmet.)

⁴⁹ „Visszatekintvén a’ társaság az 1836dik év’ lefolyta alatt kijött magyar könyvekre, örömmel tapasztalá, némelly munkákban a’ nemzeti tudományos és szépművészeti műveltségnek újabb jeles haladását, ’s közülök a’ 200 arany nagy jutalmat, köz egyezéssel, következő czíműnek ítélte: »Kazinczy Ferencz’ eredeti poetai munkái. Buda, 1836.« Mert annak szerzője lelkeség, és izlés’ tekintetében koránál jóval elébb járván, egy új korszak’ teremtménye lön; ’s poetai munkái mind különféleségre, mind belső becs és külső csínra nézve részint maig is a’ legjobbak, részint a’ legjobbakkal vetélkedők, mellyek literaturánk’ illető nemeiben eddig megjelentek, némellyek pedig utól nem érve állanak.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve, IV, 1836–1838*, SCHEDEL Ferencz ügyelése alatt, Budán, Magyar Királyi Egyetemi nyomda, 1840, 46.

⁵⁰ „Megvizsgálván a’ társaság az 1837-ben megjelent figyelemre méltóbb magyar munkákat, örömmel tapasztalta mind a’ tudományos, mind a’ szépliteraturai dolgozásokon azon haladás folytonosságát, mellyet a’ múlt évbeli elmeszüleményeken észrevett; különös kitüntetést ’s a’ 200 arany nagy jutalmat még is a’ következő czíműnek tartotta odaítélendőnek: *Az utolsó Bátor, regény. Irta Jósika Miklós. Három kötet. Pesten, 1837.* Mert ezen regény nem csak minden kor- és rangbéliekre egyaránt gyakorlott hatása által rendkívüli tünemény a’ magyar szépliteraturában, hanem belső érdemeivel is az első rangú m. munkák’ sorában áll. Benne ember és idő sajátságokkal híven felfogva, egy nagyszerű compositio tanulságosan historiai alapra állítva; a’ bonyolódások érdekesen szöve ’s meglepőleg kifejtve; az egész saját, festői nyelven előadva.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve, IV, i. m., 90.*

⁵¹ MÁRTON, i. m., 239. Hasonlóképp a folytonosság hiányában látja a 18–19. századi magyar prózatörténet fő jellegzetességét: BODOR, i. m., különösen 9. és 261.

gyománnyok aktualizálásával, többek között a (legalábbis kevés darabból álló) magyar nyelvű barokk regényirodalom képzeletbeli rekonstrukciójával.⁵² Esszéjében azonban nem ejt szót arról, hogy a regénytörténeti felejtésért az irodalomtörténeti észjárás (és az ahhoz kapcsolódó kanonizációs gyakorlat) is okolható. Nagy Ignác vagy Jósika műveinek mulandó népszerűségén túl vélhetően az utóbbi irodalomtörténeti jelentőséggel való felruházása is hozzájárult ahhoz, hogy a *Kártigám* (1772), az *Etelka* (1788) vagy a *Szigvárt* (1786) „feledékbe süllyedt”.

Azt, hogy a regényirodalom megalapítására vonatkozó képzetnek és a regényhagyomány felejtésének az (irodalomtörténeti) összekapcsolása milyen ellentmondásosan ment végbe, jelzi, hogy Toldy, miközben kanonizálta ezt a regénytörténeti felejtést, egyúttal fel is lépett azzal szemben. Hiszen éppen az a Toldy Ferenc takarja le Jósikával a korábban íródott magyar nyelvű regényszövegeket, aki a *Fanni hagyományait* és szerzőjét, Kármán Józsefet az irodalmi tudat számára – némi túlzással – létrehozta, s műveit 1843-ban újra kiadta.⁵³ A *Kármán és Fanni emlékezete* című, Kisfaludy Társaságbéli beszédében Toldy „felsőbb igazságtételről” beszél, amikor Kármán „emlékezetét” kívánja „feltámasztani” azzal, hogy „új kiadása által fél századi feledékből elővontam”.⁵⁴ Szembetűnő, hogy saját szövegkiadási tevékenységét ugyanazzal a fordulattal („feledékbe süllyedés”) jellemzi, mint amivel az *Abafi*nak tulajdonított nyomtatékot, csak éppen ellentétes előjellel: „[n]emes tiszte a maradéknak az atyák tetteit a jövődőségnek átadni, felköltetni a feledékbe süllyedtek emlékezetét”.⁵⁵ Eszerint amit egyes művek tesznek más művekkel (feledékbe süllyesztenek őket), azt az irodalomtörténész arra érdemes esetekben jóváteszi. Toldy irodalomtörténetében viszont ugyan Kármán az egyetlen túlélője a 18–19. század fordulóján született prózának, de emlékezetbe idézése nincs hatással a regénytörténet megalapításának elbeszélésére: „ez egész hosszú időkörből egy mű maradt fenn, *Fanni Hagymányai* Kármántól (63. §), mely költőiségével mindmaig állást foglal irodalmunkban”.⁵⁶

A kezdet képzetét tehát Toldy nem „semmiből teremtként” értelmezte. Ha a kezdet alakzata nem más, mint a már ismerős és az újszerű összjátéka,⁵⁷ úgy Toldy Jósika történeti jelentőségét illető megállapításának lényege pontosan abban a retorikai csúsztatásban áll, amellyel a magyar nyelvű regények létét elkülönbölteti a műfaj „megalapításától”, s a kezdőpontot már létező valamin belül, azt fölülírva tételezi.⁵⁸

⁵² BORBÉLY, i. m.

⁵³ SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 15–26.

⁵⁴ *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*, VI, Pest, Ráth Mór, 1872, 151.

⁵⁵ *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*..., 144.

⁵⁶ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

⁵⁷ Edward W. SAID, *Beginnings: Intention and Method* (1975), New York, Columbia University Press, 1985, xiii.

⁵⁸ Annál is inkább tételezhetett Toldy 1836 előttre nézve is valami létezőt magyar regény alatt, mert igen nagy korpuszról van szó: az 1770-es évektől az 1830-as évekig terjedő időszakból György Lajos „körülbelül háromszáz darab könyvet” tart számon. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 75. Toldy maga is hosszan sorolja föl az *Abafi* előtti novellairodalmat (Kölcsy, Bajza, Fáy, Vörösmarty, Kovács Pál, Csató, Vajda Péter, Gaál József, Tóth Lőrinc) s az *Abafi* által „feledékbe süllyesztett” regényeket: *A Bélyek*

4. Előkészületek

4.1. Regény nélküli regénykritika

Az 1836-os esztendő irodalomtörténeti jelentőségére nézve az *Abafi* legalább annyira kritikátörténeti, mint regénytörténeti esemény, illetve e mű fogadtatástörténete pontosan arra mutat rá, hogy a kettő milyen kevésbé elválasztható. Ha bármely korszakfordító esemény „valójában egy deiktikus jelölési művelet eredménye, a történeti reflexió (persze nem örökkévaló) indexe”,⁵⁹ akkor az *Abafi* sem más, mint a nemzeti regénytörténet narratívájának az esete. Ebben a tekintetben a rajta vagy vele elvégzett műveletek nemcsak a regényt, hanem azokat az irodalomtörténészeket és irodalomkritikusokat is jellemzik, akik bármely műnek az első magyar regény címkéjével való felruházását lehetségesnek és fontosnak érezték, s ezt végre is hajtották. Az *Abafi* sorsa azt a gondolkodást minősíti, amelyik az irodalom történetiségének jelentőségét tulajdonít. Általában is elmondható, hogy Jósika értelmezői egyre kevésbé műveiről, hanem azok irodalomtörténeti érvényességéről vagy érvénytelenségéről formáltak véleményt. Az *Abafi* egy történet példájává vált, az irodalom történetéről tudatott valamit s nem önmagáról. Ez vezethetett oda, hogy a legutóbbi regénytörténet írója szerint az *Abafi* „esztétikai elemzése” nem érteti meg a regény „új korszakot nyitó sikerét”, politikai tendenciózusságának vizsgálata viszont annál inkább.⁶⁰

Az irodalmárok avató-tulajdonító szerepére, konkrétan Bajza, Toldy, Vörösmarty és az Athenaeum irodalompolitikai befolyására már Jósika kapcsán is rámutattak: a folyóirat „ítélkező szava hat éven át költöket avat, elnémítván a tehetségteleneket és az ellenkezőket. Így országossá teszi regényírói dicsőségét Jósika Miklós bárónak, a kongeniális társnak, aki elkésve lép a romantikusok sorába, és kicsavarja a tollat a konzervatív Csató Pál kezéből, aki pedig a kor legtehetségesebb novellistája”.⁶¹ Ebben a megállapításban amellet, hogy Jósika mint alapító „elkésve”, mintegy a romantikus műfajrendszer beteljesítőjeként, az utolsó még hiányzó műtípus létrehozójaként, egy utolsó üres hely betöltőjeként lép föl, az is világossá válik, hogy a tulajdonítás mindig az elnémítás politikájával áll összefüggésben. Ebben a példában Csatóval összefüggésben, akinek nyilván nem Jósikával, hanem Bajzával volt baja.

Ha a kezdet valamely *későbbi* időt, helyet, cselekményt határoz meg, s egy tartammal és értelemmel bíró *folyamatot* feltételez,⁶² akkor a kezdetet kijelölő teleologikus-intencionális mozzanat megelőzi azt az eseményt, amelyet a kezdet rangjával majdan felruháznak. Toldy utóbb „váratlannak és meglepőnek” minősítette Jósika szépírói fellépését,⁶³ ám ami akkor meglepetésszerűnek tűnhetett, azt a „feltételek és feltételezettségek”

háza, Petrichevich-Horváth *Az Elbújdosottját*, Gaal Szirmay Ilonáját. TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

⁵⁹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK–Kijarat, 1997, 18.

⁶⁰ WÉBER, *i. m.*, 137.

⁶¹ FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., Káldor Könyvkiadó Vállalat, 1934, 155.

⁶² SAID, *i. m.*, 4–5.

⁶³ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 398.

rendszere voltaképpen már jó előre tartalmazta.⁶⁴ A kezdet képzetének előzetesen strukturáltságához tartozik, hogy „Jósika Miklós *Abafi*jára a magyar elméleti gondolkodás jócskán előkészült”,⁶⁵ mégpedig egy saját vizsgálati tárgyát (ti. a magyar regényt) még nélkülöző regényelméleti traktátus révén. „Nálunk, mint némely jelekből sejteni lehet, a román-literatura most fog kezdődni, s olvasóinkra fogatosabb hatással munkálni” – jósolta Bajza József 1833-ban.⁶⁶ *A románköltésről* pontosan a majdani gyakorlat kereteit, a teljesítendő követelményeket kívánta rögzíteni: „nem volna tehát szükségtelen aziránt értekezni, mit kellene az olvasónak egy román-költőtől józan alapok szerint kívánnia, s viszont mit a román-költőnek teljesítenie, hogy célját s magasabb rendeltetését el ne tévessze”.⁶⁷ Bajza jóslata utóbb összekapcsolódott Jósika fellépésével, akár úgy, hogy az *Abafit* az arra adott válaszként értékelték, akár úgy, hogy Bajza elvárásaitól mutatkozó eltéréseit vették számba.⁶⁸

Az *Abafi* műfajalapító pozíciója az irodalomtörténet visszatekintő távlatában úgy lokalizálódott, hogy egyszersmind az előzetes feltételekhez való illeszkedését is kiemelték. A történetileg új „előzetes elvárások és igények szigorú meghatározottságának engedelmeskedik”, a változásnak ugyanis, hogy akként ismerjék fel, bizonyos teljesítendő követelményeknek kell megfelelnie, egy „identikus »helyet«” kell betöltenie.⁶⁹ Erre tett utalást Gyulai emlékbeszéde: „[a] száműzött hazafi s a magyar regényirodalom megalapítója méltó e tiszteletre”, mivel „[n]emzeti újjászületésünk mind inkább erősülő küzdelmében az irodalmi bajnokok első sorában találjuk őt, egy el nem foglalt állást töltve be, a siker öntudata s a nemzet tapsai közt”.⁷⁰ Amellett, hogy az „el nem foglalt állás” képze azzal az üdvtörténeti sémával is kapcsolatba hozható, amelyben a megváltó helye már eljövetele előtt kijelölt,⁷¹ az is szembevetendő, hogy Gyulai Jósika fellépését egy homogén elvárás-rendszerbe való harmonikus beilleszkedésként jellemezte. Bajza prognózisát

⁶⁴ BLUMENBERG, i. m., 321.

⁶⁵ FRIED István, *Az Abafi Jósikája*, Új Erdélyi Múzeum, 1990/1–2, 50.

⁶⁶ Arról, hogy Bajza „egy még valójában magyarul meg sem született műfaj lehetőségét latolgatja” és a „hiány érzékeltetésével sürgeti” annak létrejöttét: FRIED István, *Az „Abafi” előzményeihez*, ItK, 1986, 226.

⁶⁷ BAJZA József, *A Románköltésről: Töredékek*, Kritikai Lapok, 1833/3, 1–2.

⁶⁸ „Mintha ez értekezésében egyenesen Jósikát jövendőlte volna meg (...). Bajza jóslata a magyar regényirodalomról hamar bevált és pedig éppen a Scottra való utalással, mert valóban az ő példája volt nálunk ép oly alakító, mint termékenyítő hatású”. FERENCZI Zoltán, *A százeves Waverley*, Budapesti Szemle, 1915, 466. sz., 99. Ezzel szemben arról, hogy Bajza nem azt a fajta regényírást sürgeti, ami Jósikáé, hanem a goethei Bildungsromant: FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 226–228. Nem kizárt ugyanakkor, hogy Bajza itt voltaképpen önmagára gondolt, vagyis saját prózaírói tevékenységére (*Kálmor*, *Ottília*). Annál is inkább lehet erről szó, mert – éppen 1836-ban – maga Bajza is fordít Scottot. Ferenczi arról is írt, hogy a Bajza szerkesztette 1836-os fordításgyűjtemény, a *Pillangó*, a még nem létező magyar regény pótlékeként is eseményszámba mehetett volna, ám ezt, mint írja, „Jósika egymást követő regényei feleslegessé tették”. FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről*, Bp., MTA, 1918 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből, 23), 4.

⁶⁹ BLUMENBERG, i. m., 309–311.

⁷⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, II, Bp., Franklin, 1902, 407.

⁷¹ Erre a lehetséges összefüggésre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet. Hasonló gesztust tett Toldy Horváth Mihállyal szemben, akit emigrációjából hazatérve, a Kisfaludy Társaság tagjává fogad: „[f]oglald el a helyet, mely Reád oly sováran várakozott”. HORVÁTH Mihály, *Miért meddő korunkban a művészet s a történetírás miért termékenyebb remekművekben?*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai: Új Folyam, IV, Pest, 1870, 473.

tehát ha valami, úgy nem az *Abafi* teljesítette be, hanem Gyulai Jósikáról elmondott emlékbeszéde, mégpedig azzal, hogy egyenmősítette az esemény és a történet, a megjelenés és a fogadtatás viszonyát. Az egykorú kritikai elvárások ugyanis viszonylag sokszínűek voltak. Szalay László angol minták felől olvasta az *Abafit*,⁷² Szontágh az „esz-mék érzékesítésének” erkölcsi feladatát értékelte benne, mint amely „a szépet összhangzásban az igazzal és a jóval” tünteti elő,⁷³ Toldy pedig az erkölcsi és a történeti igazság feszültségében értelmezte Jósika korai műveit.⁷⁴ Ezek az olvasásmódok közvetlenül nem a korszakképzés igényével léptek föl, hanem regénykritikai normákat alakítottak ki. Ezek a normák azonban távolról sem voltak egységesek. Amikor például Toldy recenziója helyeselte Jósikánál a cselekményszálak szórtságát, akkor az ezt a szerkezetet már Jósika fellépte előtt elítélő Bajzával vitatkozott.

A Gyulai által idealizálttól egészen eltérő reakciókra is lehet példát hozni. Jósika művei szinte egyidejűen megjelentek németül is. (*Nicolaus Jósika's sämtliche Werke*, Pest, Verlag von Gustav Heckenast, 1839–1844.) A német fordítások egyfelől nagyban hozzájárulhattak Jósika országos népszerűségéhez a magyarul nem vagy nem szívesen olvasók körében.⁷⁵ Viszont a német nyelvű irodalom kontextusában műveinek nyilván nem volt irodalomtörténeti jelentősége, sőt, amit itthon Scott honosításaként értékelhettek, az egy lipcsei olvasó szemében akár olcsó Scott-utánezatnak is tűnhetett.⁷⁶ Az alapító atya kívülről nézve provinciális epigon – ezzel csak látszólagos ellentmondásban van az, hogy Szerb Antal szerint Jósika „teljesen európai jelenség. Minden irodalomnak megvan a maga Jósikája, és mind hasonlítanak egymásra”.⁷⁷

4.2. Az egyidejű tekintet

Az 1836-os esztendő korszakhatárként való megalkotásának eddig megrajzolt hevenyészett története vagy struktúrája mintha igazolná azt a blumenbergi állítást, amely szerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”,⁷⁸ mivel a korszakhatár tudata csak majdan bekövetkezőként vagy immár meghaladottként jöhet létre. Annak megállapításához persze, hogy valaminek voltak-e tanúi vagy sem, szintén távlat szükséges. „1836-ban még alig vették észre *Abafit*”, írta a centenáriumkor György Lajos, arra utalva, hogy egyedül Szalay recenziója jelent meg abban az évben, Szontágh bírálata csak 1837 áprilisában.⁷⁹

⁷² Jósika „az angol románt fogta volt példányul venni, mint ki közelebből ismeri az angol literatúrát. 'S ajánlás előttem már ez is'”. SZALAY, *i. m.*, 117.

⁷³ SZONTÁGH, *i. m.*, 127–128.

⁷⁴ SCHEDEL, *i. m.*

⁷⁵ Erről: BODROGI M. Enikő, *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, 25.

⁷⁶ *A csehek Magyarországon* Lipcsében megjelent bírálatáról: BODROGI, *i. m.*, 51–52.

⁷⁷ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 311.

⁷⁸ BLUMENBERG, *i. m.*, 313.

⁷⁹ GYÖRGY, *i. m.*, 174.

Van példa azonban arra is, hogy egyes megfigyelők kiválasztják a „nagy eseményeket” a történetek sokaságából, így azok többé-kevésbé egyidejűen válhatnak valamely fordulat indexévé. Ilyesmiről van szó Csató Pál *Pillanat literatúránk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig* címet viselő, 1836 szeptemberében a Tudománytárban megjelent írása esetében, amely mintegy megtörténke közben érzékelt a műfajrendszer átrendeződését. Csató áttekintésében az írásformák összességére figyelt, tehát a tudományokra is (esztétika, filozófia, jogbölcsélet, mathesis, természettudomány, gyógytudomány, régiségbúvárlat, oklevéltan stb.), sőt elsősorban azokra nézve állapította meg, hogy „kétségkívül egy jövőendő termékeny literatúrának magvait hinték el, alapját vetették meg; de mind az, a’ mi eddig történt, a’ mi már megtermett, fölötte kevés a’ nemzetre, melyet emelnie, kevés a’ literatúrára, melynek iszonyú hézagait temetnie kell vala”.⁸⁰ A számbavétel tehát feltételez egy virtuálisan-előzetesen adott tudás- vagy szövegmezőt, amelyhez viszonyítva kijelölhető, hogy mi valósult már meg, és mi hiányzik még. A szépirodalomra nézve e szisztémában Csató a színpadi költészetben állapított meg leginkább haladást, a prózára nézve viszont azt látta „szomorítónak”, hogy míg a külföldi irodalmakban ez a legpezsgőbb műnem, addig „honunkban e’ nemben Fáy’ didaxisi bélyegű *Bélteki házán*’s *Náraynak* érzelgős *Márévárán* kívül épen semmi tetemesb eredeti szülemény, sőt még jó fordítmányok sem jelentek meg; úgy hogy azt lehet mondanunk: a’ magyar új románliteratura, (ellentétben az óval, melynek *Erbia*’s *Márévára* lehetnek a képviselői), az, melynek vezéréül addigis, míg utódi akadnak, minden esetre *Fáyt*, a’ *Fris bokréta* és *Kedvcsapongások*’ íróját kell ismernünk, mind e’ mai napig sem indult meg”.⁸¹

Csató tehát feltételez egy olyan eljövőendő vagy remélt fordulatot, „a’ magyar új románliteratura” megindulását, amely az addig „ó” regényirodalommá minősítene. (Azzal együtt, hogy az újnak művelői csak az aktuális „vezér”, azaz Fáy „utódi” lehetnének, vagyis nem kerülhetnének rögtön a leszármazási sor élére.) Azon túl, hogy Csató a próza visszamaradottságát nem pusztán irodalmi jelenségnek tekinti, hanem a társadalom állapotával állítja összefüggésbe,⁸² lényegesebb, hogy e hiányt illetően ahhoz a megállapításhoz, miszerint „új románliteratúra” „mind’ e mai napig sem indult meg”, lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy „[m]időn ez iratott, akkor még sem báró Jósika Miklós’ *Abafi-háza* [!], sem Gaal’ *Szirmay Ilonája*, sem Széplaki Erneszt’ *Pillangója*, sem Petrichevich Horváth Lázár’ *Elbujdosottja* nem jelentek meg. *Vajda* Bajza’ Aurorájában kiadott, keleti színű románjaival, melyek leginkább fájlatatják velünk, hogy e’ jeles költői szelem [!] a’ vásári munkák’ özönében csüggedez, saját helyet foglalnak el a’ magyar elbeszélési költészet’ Parnasszusán, olyat, melly itt, hol inkább a’ nyugoti román-literatura’ nemeiről nagyon szó, nem érdekeltethetik”.⁸³ Mintha arról volna szó

⁸⁰ CSATÓ Pál, *Pillanat literatúránk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig*, Tudománytár, IX, Budán, 1836, 187.

⁸¹ CSATÓ, *i. m.*, 187–188.

⁸² A minőségi vagy modern prózairodalom hiánya „mind nyelvünkre, mind talán literatúránk ’s társas állapotunk’ özveségére nézve is sokkal bélyegzőbb, mint hogy bővebb nyomozatokra ’s fontolgatásra ne bírja az elméket”. CSATÓ, *i. m.*, 188.

⁸³ CSATÓ, *i. m.*, 188.

tehát, hogy a „románliteratúra megindulása” a tanulmány megírása és megjelenése közötti időben, mintegy pillanatszerű eseményként végbement. Ebbe Csátó beleért eredeti műveket és „fordítmányokat” is (mint Bajza *Pillangója*), és Jósikán kívül olyan szerzőket is említ, akik később nem tartoztak hozzá az 1836-os év regénytörténeti jelentőségéhez. A legtöbbet Vajda Péterről írja, vagyis arról a szerzőről, aki már csak azért sem játszhatta el a magyar regényirodalom megalapítójának szerepét, mert, amint arra Csátó rámutat, írásmódja nem kapcsolható azokhoz a mintákhoz, vagyis „a’ nyugoti román-literatura’ nemeihez”, amelyek adaptálásához a magyar regény megszületését kötötték.

Csátó beszámolója tehát a valami új megindulását – miközben éppen ezt az újat irányozta elő – csak egy utólag betoldott lábjegyzetben észleli. Ez összefüggésbe hozható írásának címével is (*Pillanat literatúránk összes állapotjára...*). A cím ugyanis olyan többletjelentést (pillanat és pillantás) hordoz, amely egy időbeli megoszlást is megjelenít. A „pillanat” itt ugyanis valójában két pillantás – sőt, leginkább a két pillantás közti időtartam, a pillantást megszakító pislogás – pillanata: az egyik még nem tud az új magyar regényirodalom megindulásáról, a második már igen. A címben jelölt tekintet (a „pillanat” mint pillantás) a lábjegyzet felől visszanézve vakká minősül, ám éppen ezen előbbi pillantás „vaksága” teszi lehetővé az utólag hozzáfűzött megjegyzés „pillanatának” a magyar regényirodalom új korszakának beköszöntére vonatkozó belátását.

A művelődés általa elképzelt eszményi rendszerére nézve Csátó tehát azt fejtegeti, hogy abból mi hiányzik, mi mindennek kell még megtörténnie a jövőben. Ezt azonban a saját kultúra állapotának pontosan azzal a szüntelen vizsgálatával hozza összefüggésbe, amelyet néhány regény megjelenése kijátszott. Az éber tekintet ugyanis éppen azt nem veszi észre, amire várakozik: „ideje, hogy minmagunkkal foglalatossodjunk; ideje, hogy tisztán és teljesen álljon előttünk literatúrai öszves múltunknak, jelenünknek ’s vélhető legközelebb jövődönknek tudása, melly nélkül lehetnek ugyan meglepő ugrások, tűnhetnek fel egyes szakokban géniek ’s nevezetes munkák, de öszves, rendszeres haladás nincs, nincs nemzeti és organicus egésznek képző literatúra”.⁸⁴ A hirtelen ugrás és a fokozatos kifejlés szembeállításában Csátó tehát a kifejlést részesíti előnyben, de írása eközben maga is egy „ugrást” hoz létre a kimerevített pillanatban vagy a pillantás folyamatosságában, hiszen azt mutatja be, hogy a szüntelen önreflexió igénye ellenére miként hagy ki szükségképp a figyelem. A korszakképző erő Csátó szemében kevésbé az egyéni teljesítmény függvénye, hanem annak az organikus fejlődés törvényeihez igazodó művelődésrendszernek a hiányosságaiból fakad, amelynek feltérképezésére egyúttal felhívja olvasóját. Amint kifejti, „közöttünk jelenleg még a’ tudomány’ ’s ugy a’ művészet’, akármelly nemében megjelenő nevezetesb munka és elme korszakot kezd a’ maga’ nemében, ’s így szükségképpen ki kell jeletetni a’ helynek, mellyet az egyfelől honi elődeihez ’s kortársihoz, másfelől a’ tudomány’ jelen állásához ’s a’ külföld’ hason nemű koszorúsaihoz képest elfoglal”.⁸⁵ Tehát jószerivel bárki bármit tesz vagy ír, azzal annak a tevékenységnek vagy írásmódnak az alapítójává vagy egyedüli képviselőjévé lesz a magyar kultúrában – vagyis éppen ugrást hajt végre a kifejlés folyamatosságában.

⁸⁴ CSATÓ, *i. m.*, 189.

⁸⁵ CSATÓ, *i. m.*, 189 (kiemelés tőlem – H. S.).

Néhány hónappal Csató cikke után, 1837 januárjában jelent meg a Figyelmezőben Toldynak az az írása, amely szintén a látvány és a tekintet diszkrepanciájával jellemezhető.⁸⁶ A *Visszatekintés literatúránkra 1830–6* lapjain a regény szintén mint sürgető hiány szerepel,⁸⁷ a könyvkiadás fő érdemeit mindemellett Toldy nem a regénykiadásban látta.⁸⁸ A tanulmány negyedik folytatásában (1837. február 14., 6. sz.) a szépirodalom vizsgálatakor Toldy azt állapította meg, hogy a címben jelzett időszakban semmi új nem történt, legfeljebb a korábbi tendenciák folytatódtak tovább: „a’ szépliteratura ez időkorban inkább haladt, mint gyarapult. T. i. kevés új írónk támadt, jó; s’ kevés munkát kapunk, jeleset (...) az azt megelőzőt időszakban, néhány költő művész által elhintett magvak kikeltek, ’s az előtt, ki látni akar és tud, tisztában áll már most az irány, melyet követni, az ösvény, mellyen járni kell”.⁸⁹ Ami változás történt, az sem törésszerűen ment végbe, s ráadásul az idők változásával összhangban: „[a]z epost, a’ kor’ természeténél fogva egy keletkező románliteratura cserélte fel”.⁹⁰ Vagyis nem a semmiből előpatanó, hanem egy még egyre keletkező műfajról van szó. A regényirodalom itt Toldy szemében annak ellenére még csak ígéretnek számít, hogy már a Csató által pótlólag emlegetett művek ismeretében vont mérleget: „A’ románban szegénységünkön ezen hat év alatt is leginkább fordításoknak kelle segíteni; de milly választást tesznek a’ mi fordítóink! Még a’ hazájokban rég elfeledett Lafontaine és Kotzebueval is kísértik olykor az egészségesebb étel után sovárgó közönséget; ’s az újabb Clauren és Houwald, Van der Velde és Tromlitz és Zschokke ’s nem tudom kiknek, nekünk ugyan nem való hosszabb ’s rövidebb beszélyeikkel. Goldsmith’ Wakefieldi papja is közte van ugyan a’ fordításoknak, de éldelhetlen alakban; közte b. Mednyánszky’ hazai regéi, Széplaky’ Pillangója, de melly kevés ez a’ nagy szükséghez képest. Azonban a’ kor’ iránya ígér e’ részben is egy szebb jövőndöt. A’ melly elbeszélőinket neveztek, olly tehetségeket árultak el, melyektől méltán sok szépet várunk. Fáy a’ Béltékylházban nem adott ugyan jó románt, de adott lelkes könyvet, rakottat soknemű tapasztalással, emberismerettel, életbölcseccsel. Erdélyben Petrichevich Horvát Lázár lépett fel (Az elbujdosott. Kolosv. 1836), míg itt Gaal, Szirmay Ilonájában ügyes előadó tehetséget fejtett ki, b. Jósika Miklós pedig Abafiával (Pest, 1836) szépen virító koszorút font homloka köré”.⁹¹ E koszorú nem csak képletesen érthető: a Figyelmező 1837. április 25-i számában (I, 16. szám, 127) az első oldal tetején valóban Jósika koszorúba font neve tündökölt. Nyilvánvaló azonban, hogy Jósikát e cikkében Toldy sem műfajalapítóként hozza szóba, hiszen egy tekintélyes mennyiségű, s bár értéktelennek bélyegzett, de mégis jellemző fordításiroda-

⁸⁶ SCHEDEL Ferencz, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, Figyelmező, 1837. január–február.

⁸⁷ „A’ szépnemnél is beútat lélvén a’ magyar nyelv, szükség mutatkozik mulattató könyvekre, kivált románokra, mellyeket a’ jelenkor izlése mindenek felett látszik kedvelni.” SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 1.

⁸⁸ „A’ szépliteratura két rendbeli nevezetes gyarapodást köszön csak ez idő’ leforgása alatt a’ könyvárosi vállalkozó szellemnek: az Ezeregy éjszaka’ fordítását t. i. (Károlyi Istvánnál), ’s a Heckenast által alapított »Emlény« című almanachot.” SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 3.

⁸⁹ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 43.

⁹⁰ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 43.

⁹¹ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 44.

lom kontextusában jelenik meg a neve. Az *Abafi* továbbá itt együtt szerepel azokkal a regényekkel, melyeket később Toldy irodalomtörténete is kiostál majd az 1836-os év emlékezetéből.

A regénytörténeti korszakváltásról tehát van legalább két sajátos tanúságtételünk. Csatóé úgy jeleníti meg a kezdetet, hogy színre viszi, miként nem vette észre. S ugyan Toldynak is volt tudomása valamely új korszak ígérétééről, de azt ebből a perspektívából teljesen másként jeleníti meg, mint teszi majd később, irodalomtörténetében. Az *Abafi* mint regénytörténeti esemény tehát megjelenésekor nem, hanem csak a majdani regénytörténeti perspektívában volt egységben e történet elbeszélésével. A közvetlen tekintet elcsúszott vagy semmit sem látott – az utólagos pedig már azt találta, amit ő maga helyezett oda.

4.3. Várákozás és beteljesedés

„De ki ne olvasta volna az Abafit? Vagy van csakugyan még, ki nem olvasta volna? Úgy tanácslom, vegye meg azt tüstént”.⁹²

Az, hogy 1836-ban a kortársi tekintet is megképezte valamely új korszak beköszöntének tapasztalatát, egyszerre erősíti és gyengíti is azt a benyomást, hogy a regénytörténet kezdete pusztán képzeletbeli vagy szándékolt. A kezdet képzete nem oldható föl teljesen diszkurzív műveletek összjátékában, s az, hogy egy bizonyos mű megjelent-e vagy sem, akár faktumnak is tekinthető. Persze az elsőség kérdésében nyilván nem az döntött, hogy a *Szirmay Ilona* 1836. június 9-én, az *Abafi* 1836. augusztus 4-én, *Az elbujdosott* pedig 1836. augusztus 27-én jött ki a nyomdából.⁹³ Bajza 1833-as értekezése is jelezheti, hogy várákozás fűződött az 1830-as években bizonyos típusú magyar nyelvű regények megjelenéséhez, s itt nem is pusztán az irodalmárok elvárásairól lehetett szó. Salamon Ferenc úgy emlékezik, hogy az *Abafinál* „[a]lly volt nagyobb esemény, azon években nem volt semmiesetre, mi általánosabban áthatotta volna a magyar társadalom minden rétegét, mely férfit és nőt, fiatalt és vént, s az egész művelt osztályt jobban érdekelte volna. Még maga az irodalom sem volt ép akkor oly termékeny, hogy valami ehhez hasonlítható hatással lett volna”.⁹⁴

A korszakhatárok létrehozásának visszatekintő távlata és a korszakváltás megtörténetének egyidejű tudata azonban még akkor sem esik egybe, ha az irodalomtörténeti célképzetek jegyében a várákozás és az esemény egybeesésének nyomtatékosításával éppen e két perspektívát próbálták kibékíteni, például az esemény emlékezetességének és Heckenast kiadói magatartásának (ti. hogy eredendően egy regénysorozat első köteteként tüntette föl az *Abafit*) az egybecsengetésével. Az irodalmi rendszer kiteljesítésének képzete mentén a távlati jelentőség és az egyidejű siker egyeztetésére tettek kísérletet mind-

⁹² SZONTÁGH, *i. m.*, 127.

⁹³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 3–4.

⁹⁴ SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin, 1907, 492–493.

azok, akik az *Abafi* megjelenésében az olvasók és a kritikusok várakozásának maradéktalan betöltését hangsúlyozták.⁹⁵ Innen nézve az a Jósika, akit egyébként egyik kritikusa sem tartott különösebben éleselméjűnek, a tudattalan és tudatos kritikai és társadalmi várakozások igen körmönfont kihasználójának tűnik: „tudta azt is, hogy mit vár a magyar olvasó” és a politikai közvélemény, ezért lehetett „irodalmilag és politikailag is korszerű”.⁹⁶

Amit Walter Scott kapcsán gyakran hangsúlyoznak, tudniillik hogy regényírása a művészet szférájából hamar (és éppen sikere, népszerűsége révén) átkerült a kereslet és a kínálat kereskedelmi hálózatába (a commercial matrix of supply and demand),⁹⁷ az Jósika tevékenységére nézve is találó lehet. Hiszen a közönségigény mellett az irodalomtörténet felől is kereslet mutatkozott az első történelmi regényíró iránt, akinek fontos fejlődéstörténeti helyet (ahogy Gyulai írta: „betöltetlen állást”) kellett elfoglalni a nemzeti irodalom kifejlésében. Jósika életműve felfogható egy egyre gyorsabb ütemben folyó, társadalmi igényeket kitöltő, vagyis használatra szánt regénytermelésnek is.⁹⁸ Az elvárások vagy az igények betöltéséről tehát nemcsak a kulturális fejlődés organikusságának, a nemzeti szellem magára találása metafizikájának a jegyében, hanem a kereslet–kínálat összefüggéseiben is célszerű szólni. Amikor Farkas Gyula arról ír, hogy a romantika hazai megjelenése nélkülözhetővé tette a nemesi közönség addigi külföldi olvasmányait, akkor közönségen nem művelődő magyar nemzetet, hanem vásárlókat ért, a regényirodalomban pedig nem a nemzetnevelés vagy a nyelv pallérozásának eszközét, hanem anyagi hasznot hozó, kereskedelmi vállalkozást lát: „[c]sak egy műfaj hiányzik még: a regény. Német lovagregények kiadói számára a magyar piac még mindig busás jövedelmi forrás, míg csak fel nem lép Jósika Miklós báró (1794–1865), akinek a magyar regény olvasóközönségének megteremtése köszönhető”.⁹⁹

Ha elfogadjuk, hogy „a korszakalkotás egy önszemlélő rendszer identitásképzéseként írható le”,¹⁰⁰ akkor nem meglepő, hogy produkció és recepció viszonya utóbb nem csupán harmonikusnak tűnt, de e harmónia merő szükségszerűségnek bizonyult. Gyulai Jósika halálakor úgy látta, hogy Jósika személyes életútja és az irodalmi élet egy hul-

⁹⁵ „...épen azt adta, a mit a közönség várt, sőt a miért sóvárgott, különösen az a közönség, mely idegen nyelven nem tudott, a melyen az akkor oly csekély számú fordítás nem segített, pedig ez a közönség olvasni akart”. FERENCZI, *A százéves Waverley*, 104. „Amikor az *Abafi* megjelent, írók és olvasók egyként azt kapták, amire jó ideje vártak.” FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 229; Jósika „tárgyválasztásával és az előadásmóddal azt adta, amire igény mutatkozott; ami elméletileg, az újságok irodalmi és az irodalmi életre vonatkozó hirtanyagában, részben a történeti kutatásban már előkészült; ami beilleszkedett a reformkor izgatott várakozó hangulatába; ami 1836-ban korszerűnek és hatásosnak számított”. FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 48.

⁹⁶ FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 56.

⁹⁷ FERRIS, *i. m.*, 241.

⁹⁸ A politikai napilapban közölt folytatásos regény műfaja Jósika *Akarat és hajlamával* jelent meg a magyar sajtótörténetben. Arról a vitáról, amelyet ez a közlésmód kiváltott, illetve a kulturális piac, a gazdaság és a nyilvánosság szerkezetének viszonyáról az 1840-es években: KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem írok gyárlag...”: *A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán = Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj-könyvek), 171–193.

⁹⁹ FARKAS, *i. m.*, 208.

¹⁰⁰ KULCSÁR-SZABÓ Z., *Az olvasás lehetőségei*, 35.

lámhosszon rezgett: „Jósika nem ifjan lépett az írói pályára, de éppen alkalmas időpontban mind magára, mind hazai viszonyainkra nézve”, s „[a]zt hozta a magyar irodalomnak, a minek ez leginkább híján volt: kevés iskolás tudományt, de annál több élettapasztalatot”.¹⁰¹ Minél távolabbról szemlélték Jósika fellépésének és a regényirodalom megalapításának a viszonyát, az annál szükségszerűbbnek bizonyult: „[a] »magyar regényirodalom megalapítója« csak a nagytermékenységű, érdekesítő előadású, a közízlést és közhangulatot ösztönösen kiismerő tehetségű író lehetett – azaz nem más, csak Jósika Miklós”.¹⁰²

Az *Abafi* mint valami új megjelenése tehát az erről szóló beszámolókból nem a mutáció vagy a rendellenesség jegyeit mutatja, hanem egy történet szabályszerűségéből levezethető: mintegy a nemzeti kulturális fejlődés szabályainak tesz eleget. Az *Abafi* megjelenése és ilyen értelmű *megtörténete* között ugyanakkor differenciát hoz létre az egyidejű és a távlatból érzékelhető korszaktudat, vagyis a (regény)történet és annak elbeszélései közti különbség. Ez figyelhető meg abban, hogy Toldy (voltaképp saját erre vonatkozó emlékeit „süllyesztve feledékbe”) közelről és távolról nézve másként cselekményesíti az 1836-os év eseményeit, s abban is, ahogy Csátónál a korszakfordulat egyidejű tudatosításának retorikája egy megjeleníthetetlen pillanatként, vagyis egy elbeszélhetetlen történetként írja körül a kezdetet. A korszakképzés és a korszaktudat elhajlását jelzi, hogy azok az 1836-ban megjelent regények, mint Petrichevich-Horváth Lázár *Az elbujdosottja*, Gaal József *Szirmay Ilonája*, valamint Jósikától a *Zólyomi* és az *Abafi*, vagy Vajda Péter írásai, amelyekre Csátó és Toldy észrevételei vonatkoztak, nem mind vagy nem egyformán számítottak a magyar nyelvű regény létrejöttének bejelentéseként. Abban a megállapításban, hogy Gaal, Jósika és Petrichevich-Horváth munkái révén „az 1836-os év a magyar regény történetében mindeddig a legjelentékenyebb”,¹⁰³ csak a közös évszám köti össze az egyes szövegeket valamely kronologikus korszakfogalom számára.

¹⁰¹ GYULAI, *i. m.*, 407. és 413. A szükségszerűség motivációi között Gyulai felemlegeti Erdély sajátos helyzetét is, némiképp önmagát is jellemezve, mondván, Erdélyben töretlen maradt a múlttal való tárgyi, nyelvi, antropológiai és narratív folyamatosság: az erdélyiek régi tárgyakat őriztek otthonaikban, eleven maradt a családi szóbeli hagyomány, várromokat látogattak, az arisztokrácia estélyein a régi korok embertípusai jelentek meg, a nyelv és a szokások változatlansága miatt nem volt szükség nyelvújításra, mivel az erdélyiek nem veszítették el a nyelvüket, ezért nem kellett visszamagyarosodniuk sem: „[c]sak ily körben, csak ily körülmények között állhatott elő olyan magyar regényíró, a ki mélyebb hatást tehetett nemzetére és sikeres kezdeményezésével virágzásnak indíthatta regényirodalmunkat”. GYULAI, *i. m.*, 410–415.

¹⁰² ZSIGMOND Ferenc, *Jósika Miklós*, Bp., MTA, 1927, 17. Hasonló megállapítások: FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 48. A szükségszerűség képze magából a célelvű-történeti észjárásból is fakadhat. Akárhon, akárkinél tüzték ki a regényirodalom kezdőpontját, mindig a szükségszerűség képze kapcsolta össze a művet és annak történeti helyét: legutóbb Bodor Béla írta Haller László fordítása kapcsán Fénelon *Télémaque*-járól, hogy „ez a mű a magyar regény megteremtődése szempontjából a *lehető legjobb* kiindulópont volt”. BODOR, *i. m.*, 66.

¹⁰³ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Pantheon, 1922, 112.

5. Utómunkálatok

5.1. A műfajrendszer kiteljesítése

Irodalomtörténeti szempontból az *Abafi* megjelenése egy célelvű távlatban nyerte el a maga helyét és jelentéseit. Eszerint az 1836-os esztendő azért számít fordulópontnak, mert olyan folyamatban jelöl ki bizonyos értelemben végállomást, amelyen a „regény-adaptációtól az önálló alkotásig vezetett az út, a recepciónak minősíthető írói megoldásoktól a teremtettség, a magyarítástól a magyar előidő, régebbi és közeli múlt regényesítéséig”.¹⁰⁴ Ennek a teleologikus történetnek a célképzete nem más, mint „a magyar irodalom teljes differenciáltságának megvalósítása”.¹⁰⁵

Ez a valószínűleg Kazinczyig visszakereshető célképzet érvényesült Gyulai esetében is, aki 1865 márciusában Jósikáról írott „Necrolog”-jában úgy látta, hogy az *Abafi* megjelenése azért volt jól, sőt pontosan időzített, mert a nyelvújítás és a reformmozgalmak után a még mindig az újjászületés, az ébredés, a létrejövés állapotában lévő kulturális rendszerben irodalmi és politikai téren egyaránt akkorra majdnem minden megvalósult (előbb sorban a líra és az eposz, a tudomány, a dráma és a színművészet, s a közönség is napról-napra gyarapszik), de „[a] költészetnek egyetlen faja hevert parlagon, s épen az, a mit a modern társadalom leginkább kedvel: a regény”.¹⁰⁶ Gyulai prózatörténeti áttekintésében az *Abafit* megelőzően minden csupa kudarc és hiány: „[a] múlt század kísérletei e nemben nem indítottak meg oly fejlődést, mint lyrai kísérleteink. Bessenyei, a kit Voltaire regényei lelkesítettek, nem adhatta ki *Tarimesét*, Kármán *Fejvesztését* nem fejezte be, *Fánni hagyományai* című kitűnő beszélye pedig hatás nélkül maradt mind a közönségre, mind az irodalomra nézve. Dugonics történeti regényei ugyan népszerűek voltak, s erősítették a nemzeti érzést, de se történeti felfogás, se izlés tekintetében nem vethették meg a magyar regény alapját. Kisfaludy Károly fölléptével beszélyirodalmunk felzsendült ugyan, de csak Fáy *Bélteki háza* volt az egyetlen regény, mely figyelmet kötött, azonban ez is társ nélkül maradt és sokkal didaktikusabb volt, mintsem nagyobb körben hathasson, s a női közönséget meghódítsa. Általános volt a panasz, hogy a magyar irodalom a nőknek lyrai költeményeken s néhány költői beszélyen kívül majd semmit sem tud nyújtani. Német vagy francia regényeket, angol vagy francia regények német, ritkábban magyar fordításait olvasta a műveltebb nő és férfiközönség egyaránt. Magyarban csak néhány kisebb beszélyt lehetett találni, ezek pótolták a regényeket, évenként öt-hat, melyeknek java leginkább az *Aurorában* jelent meg. Irodalom és közön-

¹⁰⁴ FRIED, Az „*Abafi*” előzményeihez, 222.

¹⁰⁵ FRIED, Az „*Abafi*” előzményeihez, 225. Hasonlóképp a műfajrendszer hiposztázált teljességének megvalósulása felé vezető úton helyez el még hiányzó, a hiányzókat helyettesítő, illetve már létrejött műfajokat Bodor áttekintése: „Gvadányi verses elbeszélései azt a helyet foglalták el az olvasmányok palettáján, amelyet a magyar kalandregények, kópé-novellák, pikareszk-regények töltöttek volna ki, ha lettek volna ilyenek”. BODOR, *i. m.*, 35. Ennek a történeti teleológiának, amit „a magyar regény asztráltestének megmintázása” néven ír le (62), a hatóerejére Bodor annak ellenére támaszkodik, hogy egyebütt élcelődik azon a felfogáson, mely szerint mintha „a korszak valamennyi írója arca verejtékével azon dolgozott [volna], hogy a modern regényt megteremtse.” BODOR, *i. m.*, 170.

¹⁰⁶ GYULAI, *i. m.*, 408.

ség egyaránt érezte e hiányt, annyival inkább, mert a költészet e faja közelebb áll az élethez, s a magyar társadalmi és politikai élet fejlődése mind nagyobb hullámokat vetett. A Fáyén kívül majd minden kísérlet szerencsétlenül ütött ki. A magyar regény sokáig várta megalapítóját, végre megjelent.”¹⁰⁷

A műfajrendszer kiteljesítését, a hatástalan előzmények okait szemlélő áttekintésből kitűnik, hogy a regénytörténet tétjei nem pusztán irodalmiak. A regény Gyulai szemében itt azért annyira jelentős műfaj, mert ez kapcsolja végérvényesen össze a társadalmi és a művészeti változásokat, az irodalom és a politika fejlődési irányait. Nem pusztán azért, mert a regény „az irodalom nyelvét közelebb hozta az élethez”,¹⁰⁸ hanem mivel amikor a magyar regény iránti vágyat az *Abafi* 1836-ban kielégíti, akkor a műfaj iránti össztársadalmi várakozásban maga a társadalom is egybeforr. Mások is a műfajrendszerben tántorgó hiánként értelmezték a magyar regény *Abafi* előtti történetét. Vadnai Károly szemében például Dugonics András volt „az első író, ki az ürességet igyekezett betölteni – noha csak egy másik ürességgel”.¹⁰⁹ Az „üres hely” és a „hiány megszüntetésének” metaforikája egy évszázaddal később is alapelve volt a magyar regénytörténet narratívájának.¹¹⁰ A regény helyének üressége olyan hiány a műfajszisztémában, amelyet ideiglenesen egyéb epikai formák is kitölthetnek: például Kisfaludy Sándor versciklusa és regéi „pótolták az önálló magyar regény hiányát”.¹¹¹ Fried István bizonytalan fogalmazásmódja viszont azt is érzékelteti, hogy legalább annyira az irodalmárok önszemléletéről, mint valamiféle elemi társadalmi elvárás manifestációjáról van szó: „[a] magyar regényírás fejletlensége minden bizonnyal nagyon kevésbé zavarta az olvasókat, és a leginkább az írók és a körjük csoportosuló, pallérozottabb ízlésű rétegek keseregtek (amennyiben keseregtek) a differenciált és színvonalas magyar regényírás hiányát”.¹¹² Az, hogy Bajza – túllépve az olvasók igényein – az „írók óhaját” közvetítette,¹¹³ még így is túl általános megfogalmazás, hiszen az eposz vagy a regény korszerűségét vagy magasztosságát illetően legalábbis megoszlottak a vélemények. A nemzeti, a történelmi és a regényes együttállása a verses epikában is megvalósulhatott, s nem véletlen, hogy a magyar regényről szóló történetekben szereplő vágyhoz hasonlóval találkozunk a honfoglalási eposz iránti várakozásokról szóló irodalomtörténeti leírásokban is.

Abból kiindulva, hogy a „magyar irodalom felzárkózásának nélkülözhetetlen feltétele az igazi magyar regény megszületése”,¹¹⁴ az *Abafi* olyan konstruált történetben kap helyet, amelyet a maga fokozatosságával és szerves szükségszerűségével az irodalomtörténetész bejárta út rajzol ki: „[l]épésről lépésre haladva, fokozatosan jutottunk el az új műfaj

¹⁰⁷ GYULAI, *i. m.*, 408–409.

¹⁰⁸ GYULAI, *i. m.*, 415.

¹⁰⁹ VADNAI Károly, *Az első magyar társadalmi regény*, Pest, Eggenberger, 1873, 6.

¹¹⁰ WÉBER, *i. m.*, 113.

¹¹¹ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 223. A „poétai román” műfajáról és annak definíciós problémáiról és különbségeiről Kisfaludy Sándor és Csokonai versgyűjteményeiben: ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthologia – praetexta – narrativa)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 199–206.

¹¹² FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 223.

¹¹³ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 224.

¹¹⁴ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 228.

halk kívánásától az elméleti stúdiumok fakasztotta jóslásokon át az egészen konkrét igényig, a fordítástól a csupán a scotti módszert adaptáló eredeti műig”.¹¹⁵ Lehetséges-e azonban valaminek csupán a módszerét adaptálni, anélkül, hogy az elveszítené identitását? Egyes irodalomelméleti irányzatok világméretű elterjedéséről szólva fogalmazódott meg, hogy nem absztrakt technológiai újításokról van szó, amelyek változatlan formában volnának áthelyezhetőek a világ bármely pontjára, hanem adott kultúrához, nyelvhez, helyhez és időhöz, de különösen bizonyos művek olvasásához kötődő írásmódokról.¹¹⁶ S ahogy az elméleti adaptációknak szembe kell nézniük kulcsfogalmaik lefordíthatatlanságával, valamint azzal, hogy elveszítik a kapcsolatot azokkal a példaként szolgáló szövegekkel, amelyekből egyáltalán előállhattak, úgy egy írói módszer, ha van ilyen, szintén előreláthatatlan és tervezhetetlen módon kerülhet felhasználásra saját elsődleges kontextusán kívül. S ahogy az is kérdéses, hogy az elméletírás tekinthető-e nemzetközi vállalkozásnak, s nem inkább adott nemzeti vagy helyi kulturális projektek funkciójának, úgy egy írói módszer térbeli-kulturális áthelyeződéseivel sem valamely eredeti önazonosságot ruház át (vagy éppen veszít el), hanem egyes performatív funkciókat cserél más performatív funkciókra.

5.2. Eredetiség és fordítás: a magyarul olvasó magyarok

A nemzeti irodalom újraalapításának romantikus gesztusaiban, a megelőző fejlemények némelyikének hozzáférhetetlenné válásában az eredetiség és a műfajadaptáció szempontjai is szerepet játszottak. Az eredetiség kérdése meghatározó abban a fejlődés-konceptióban, amelyik szerint az „irodalomteremtés” folyamatában elmosódik az eredeti és a fordítás értékkülönbsége, s e különbség majd – az irodalom fogalmának szűkülésével – a nemzeti klasszicizmus fejlődésrendjében rögzül.¹¹⁷ A magyar fordítástörténeti gondolkodás alapállításai közé tartozik, hogy a 18. század végétől az imitáció kérdése alárendelődik a műfaji rendszer, a stiláris, a poétikai vagy az elbeszélői eszközkészlet kiteljesítésének.¹¹⁸ Máig nagyhatású az a nézet, hogy a magyar irodalom az 1770-es évektől az 1830-as évekig jórészt fordítástörténet, s a műfordítás ekkor a nyelvújítás eszköze.¹¹⁹ Horváth János a „kölcsonzótt irodalom” jelentőségét abban látta, hogy annak révén „fejlődik, bővül, hajlékonyabb lesz maga a nyelv is, mely bizonyos formákra kiképeztetvén, annak idején készségesebb szolgája lesz az eredeti tartalomnak is”.¹²⁰

¹¹⁵ FRIED, Az „Abafi” előzményeihez, 229.

¹¹⁶ Vö. Hillis J. MILLER, *Border Crossing: Translating Theory = The Translatability of Cultures: Figurations of Space Between*, eds. Sanford BUDICK, Wolfgang ISER, Stanford University Press, 1996, 207–223.

¹¹⁷ Az eredetiségprogram térnyeréséről: HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980, 34–39.

¹¹⁸ Erről bővebben: FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1998, 17–22.

¹¹⁹ RADÓ Antal, *A magyar műfordítástörténet 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 14.

¹²⁰ HORVÁTH, i. m., 33.

Vagyis eszerint a fordítás a célnyelv kifejezőképességének fejlesztésével majdan az eredeti tartalom szabatosabb megragadásához járulhat hozzá.

Bajza 1833-ban *A románköltésről* című értekezésében csupán *A Béltékny-házat* említette méltánylóan, más magyar nyelvű regényeket értéktelen utánzatokként vetett el.¹²¹ Fordítások lévén, Mészáros Ignác vagy Barczafalvi Szabó Dávid szövegei csak egyfajta előkészítő szerepet foglalhattak el a magyar nyelvű elbeszélő-művészet iskolájának jól-rosszul sikerült darabjaiként, hiszen még csak nem is a 18. századi európai regény legjobbjait közvetítették.¹²² Az, hogy Margócsy István a *Szigvártot* (1787) annak fordítás-voltától jórészt függetlenül, vagyis szövegként olvassa,¹²³ arra figyelmeztethet, hogy újra kell gondolni azt a felfogást is, amely szerint a magyar fordításirodalom fejlődésíve az irodalmi rendszer kiépítésétől húzódik a fordítói hűség eszményéig. A fordítás, az átírás, a magyarítás nehezen különíthető el az értelmezéstől, s egy adott szöveg az egyik történeti távlatból fordításnak, míg a másikból eredeti műnek minősülhet.¹²⁴ Márton regény-trilógiája felől olvasva Mészáros Ignác *Kártigámja* (szemben, mondjuk, Kis János 1806-os richardsoni *A magyar Pamélájával*) immár nem pusztán Menander regényének fordításaként vagy magyarításaként szólítható meg,¹²⁵ hiszen Márton a Kártigám-történetet a magyar nyelvű elbeszélő hagyomány lényegesen szélesebb összefüggéseibe helyezte. A *Kártigám* fordítás-volta Márton regényében a történet (és a szereplők) önazonosságának a felbontásához járul hozzá.

Az idegen nyelven írott „eredeti” mű, annak fordítása, valamint az „eredeti magyar” regény viszonya igen ellentmondásos. Kevesebb szó esik róla, hogy Thaisz András 1829-es *Ivanhoe*-fordítása szintén ez utóbbi egyfajta időleges helyettesítőjeként értette magát. Ahogy arról másutt részletesebben írtam,¹²⁶ a fordítói előszó megelőlegezi a magyar nyelvű (történelmi) regények létrejöttét: „talán mostani igyekezetem megszegyenítésére, fog egy eredeti *Magyar Scott* támadni; s akkor örvideni fogok”.¹²⁷ Thaisz a fordításért mintegy a magyar szerzőtől származó regény híján vállal felelősséget, s azt sugallja, hogy e remélt mű megszületésekor munkájának érvényessége majd felszámolódik. Jósikát valóban nevezték „erdélyi Scottnak”, illetve regényeinek német nyelvű megjelenésekor „magyar Scottnak”. Amikor viszont az *Abafi* elbeszélője a regény *Zománcos vitéz* című fejezetében a lovagi torna kapcsán „ezen, annyira ismert s oly sokszor leírt viadal nemének részleteit mellőzi”, akkor azzal nem pusztán Thaisz fordításának ismeretét feltételezi, de a magyar nyelvű prózaíráson belül is folytonosságot tételez. Az előbbi okán – a magyar nyelvű és tárgyú (történelmi) regény „létrehozásakor” – folytonosságba állítja magát valamely nem magyar hagyomány szövegének (Sir Walter Scott regénye)

¹²¹ BAJZA, i. m., 63–64.

¹²² Arról, hogy az „idegen román-előzmények” és a „magyar regény” az etnikai-eredetiségbeli értékellentét okán sem függetlenek, mert az előbbiek hatást gyakoroltak az utóbbira: GYÖRGY, i. m., 75.

¹²³ MARGÓCSY, i. m.

¹²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998 (Alföld Könyvek), 69.

¹²⁵ A *Kártigám* forrásszövegéről: HEINRICH Gusztáv, *Mészáros Ignác és Kártigámja*, EPhK, 1879, 42–51.

¹²⁶ HITES Sándor, *Sir Walter Scott és az Ivanhoe magyar fordítói = A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., JAK–Ulpius, 2004, 143–161.

¹²⁷ SCOTT Walter *válogatott Románjai, Ivanhoe*, THAISZ Andrástól, Pest, Wigand, 1829–1832, ix.

olvasói emlékezetével, az utóbbi révén pedig arról tanúskodik, hogy nem kezdetnek, hanem folytatásnak tekinti magát.

Az 1836-os esztendő kiemelése illeszkedett a nemzeti kultúra eredetmondáihoz, vagyis annak a (többek között irodalomtörténészek irányította) közösségi vállalkozásnak volt a része, amely a nemzeti művelődés felmutatását, megalkotását, eredetének plauzibilis elbeszélésbe szerkesztését végezte. Toldy jellemzése szerint „Jósika nem csak önálló, hanem egyszersmind nemzeti regényirodalmat teremtett, s nem csak a magyarul olvasók számát megtízszerezte, hanem a nemzeti öntudat s hazafiúi érzésnek is (...) új és nagy hódításokat tett”.¹²⁸ Ezek a hódítások viszont fonák módon azzal is összefüggésben állhattak, hogy Jósikát rögtön lefordították németre. Ahogy Petrichevich-Horváth Lázár 1839-ben többek munkája kapcsán kifejtette: „[t]alán jobbjobb magyar munkák’ németesítése fog mi ébrenséget hozni literatúránk iránt. Nőink, kik Kisfaludi’ dalait, Jósika’ Abafiját, Kölcsei’ vadászslakát avvagy fiatal költőink’ legjelesbbikének báró Eötvös Józsefnek bájtjeljes lyráját teuton alakban olvassák, tán vágyat kapnak ollyasokat az eredetin – mi több – saját anyanyelvükön, ösmergetni”.¹²⁹ Vagyis az, hogy ki milyen nyelven olvasott, nem feltétlenül árulta el etnikai hovatartozását. A magyar olvasók számának szaporítása nem az írástudatlanok számát volt hivatva csökkenteni, hanem olyanokra vonatkozott, akik korábban vonakodtak magyarul olvasni. Ez Thaisz fordításának esetében is így lehetett: az *Ivanhoe* az 1820-as években már németül vagy franciául rendelkezésre állt, jöllehet Jókai a magyar verziót nevezi meg első regényolvasmányaként.

Jósika életművének némely későbbi, különösen a záródarabjai viszont levezethetetlenek voltak az *Abafiból*, s ezért nehezen voltak elhelyezhetőek a nemzeti regényirodalom kifejlésének a nevével összenőtt paradigmájában is. Jellemző, hogy Jósika kései szatirikus hangvételét s általában a humor térnyerését műveiben a Brüsszelben őt ért „kozmpolita hatásnak” tudták be. Amikor a Hölgyfutár 1850-ben arról értesült, hogy az akkor ideiglenesen Lipcsében letelepedett Jósika német nyelven írt s adott ki regényt, Nagy Ignác úgy vélte, Jósika ezzel a hazafiatlan tettel megfosztotta magát az „*Abafi szerzője*” címtől: „kénytelenek vagyunk hinni, hogy Abafit tulajdonképpen talán nem is Jósika Miklós írta”.

5.3. „1836” funkciója a regénytörténeti elbeszélésekben

Egyfajta 1836 mentén elő- és utótörténetre osztott fejlődésrajz határozta meg a 20. században írott regénytörténeteket. Míg Toldy szemében a regényalapítás a regénytörténeti felejtés hatóerejéből merített, addig a későbbi irodalomtörténészek az 1836-ot meg-

¹²⁸ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 399.

¹²⁹ Idézi SZILÁGYI Márton, KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái: Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998, 217.

előző időszak képviselőivel való szembehelyezkedés helyett a közvetítés teljesítményét hangsúlyozták Jósikában.¹³⁰

A magyar regény történetében (1922) Császár Elemér *A magyar regény megszületése* című fejezetben szerepeltette Jósikát, nem magányosan, de a magyar regény „Jósika korában” mégis a korszakalkotó nevével jelöl ki egy időtartamot, amelyben „a korszakalkotókról szóló retorikus hiperbola” révén egy lokális eseményt nagyobb időszakra érvényes jelentőséggel ruház fel.¹³¹ Szinnyei Ferenc prózatörténete (*Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 1925) elválasztja az időbeli elsőséget és a műfajalapító érdemeket: „[n]ovella- és regényirodalmunk 1818-ban kezdődik, amikor Fáy Andrásnak *A különös testamentum* című víg elbeszélése napvilágot lát, mely már nem fordítás vagy átdolgozás, hanem eredeti és a magyar életnek tükré”.¹³² Ezt aztán néhány oldallal később úgy módosítja, hogy noha az „eredeti magyar novella- és regényirodalom” 1818-ban kezdődik, de „[a]z első mérföldkő azután, ahol meg kell állapodnunk, 1836, Jósika fellépésének éve. Addig tart novellairodalmunk fejlődésének első korszaka, melyet bátran nevezhetnénk gyermekkorának”.¹³³ Az adott műfaj megalapítása és az abban való alkotás különbségét Szinnyei általában is a korszakhatárt kijelölő differenciaként veszi tekintetbe: „[a]z első igazi magyar novellát 1818-ban Fáy András írta, de novellairodalmunkat tulajdonképpen Kisfaludy Károly alapította meg *Aurorájában* 1823-tól kezdve megjelent víg elbeszéléseivel”.¹³⁴ György Lajos *A magyar regény előzményeiben* (1941) az *Abafi* előtti prózát a magyar regény előtörténeteként tárgyalta, sőt még nevében is elkülönítette a korábbi „románirodalmat” a rákövetkező „regényirodalomtól”, hangsúlyozva, hogy a megnevezés a lényegre nézve is mély különbséget rejt.¹³⁵ Szintén megkülönböztette a kronológiai elsőséget a fejlődéstörténetitől, hiszen az *Abafit* egy új esztétikai magaslat elérésével hozta összefüggésbe: „az *Abafi* csak értékben s nem egyszerűen időben az első magyar regény. Előtte 70–80 esztendőn keresztül szintén jelentek meg olyan-amiilyen szórakoztató olvasmányok (...) s körülöttük lassanként egy folyton erősödő és gyarapodó réteg csoportosult, amely olvasta is ezeket a mulattatásra szánt könyveket”.¹³⁶ Weber Antal *A magyar regény kezdeteiben* (1959) az „1836 előtti” álla-

¹³⁰ Az „iniciáló gesztusok” és az „átalakítás révén való közvetítés” viszonyáról: BLUMENBERG, *i. m.*, 315.

¹³¹ BLUMENBERG, *i. m.*, 303.

¹³² SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I. Bp., MTA, 1925, 5.

¹³³ SZINNYEI, *i. m.*, 16.

¹³⁴ SZINNYEI, *i. m.*, 37. Hasonló olvasható, csak kicsit cinikusabban Farkas Gyulánál, aki szerint Kisfaludy Károly „[e]lsőnek ad példát a történeti novellára és majd Jósikának kell jönnie, hogy feledtesse ebbéli érdemeit”. FARKAS, *i. m.*, 170.

¹³⁵ GYÖRGY, *i. m.*

¹³⁶ GYÖRGY Lajos, *A százszentendős „Abafi” előzményei*, Erdélyi Múzeum, XLI, 1936/4–9, 175. Fried István szintén az *Abafi* „előzményeit” vette számba, de míg György Lajos ezeken a *Bácsmegyeit*, az *Erbiát*, a *Kártigámot* vagy Csery Péter *Ottó*, vagy a *zabolátlan Indulatok áldozatja* (1812) címet viselő szomorú történetét értette, addig Fried nem a regénytörténeti előzményeket, hanem azokat a különböző helyi értékű és típusú (lexikon-szócikk, almanach-felhívás, szövegkiadás, fordítói előszó, regényelméleti traktátus) sürgetéseket vette sorra, amelyekben Thaisz, Bajza, Kemény József, Lukács Móric, Mednyánszky Alajos azt szorgalmazták (Fried példáiban főleg Scottra hivatkozva), hogy az írók figyelme forduljon a nemzeti történelem regényesítése felé. FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 225.

potok bemutatásának szentelte a központi fejezetet,¹³⁷ de még Imre László is 1836-ban jelölte ki egy olyan (némi számmágiával 1836-tól 1863-ig terjedő) szakasz kezdőpontját, amelyet a regény kivételes mértékű műfaji differenciálódása jellemez, önmagában is csúcspontként, de egyszersmind előkészítve a századvég prózáírását is.¹³⁸

Ami mindezekben a regénytörténeti elbeszélésekben szembetűnő, az az, hogy szorosan véve az *Abafi* egyikben sem számít önmagában megálló *mestermű*-nek, hanem hol a kísérletezések betetőzését, hol pedig az utána jövők megalapozását jelenti. Az *Abafi* funkciójának kétirányúsítása már Gyulai emlékbeszédében végbement, hiszen eszerint egyszerre igaz rá az, hogy „mozgalmat indított meg, amely csakhamar nagytehetségű követőkre talált s egész műfajt felvirágoztatott”, de az is, hogy „mintegy kiegészítette, sőt fokozta epikusaink hatását”. Gyulai szerint tehát Jósika regényírása Vörösmarty költészettörténeti fordulatának a dicső múlt felidézésére vonatkozó hozadékát alkalmazta a prózáírásra.¹³⁹ Ezzel viszont Vörösmarty eposzaival karöltve Jósika nem pusztán a nemzeti regényirodalomnak, hanem magának a nemzetnek a megalapításában is részt vesz: Vörösmarty „a honalapítás nagy tényére fordította a nemzet figyelmét, oly időben, midőn azt mintegy újra meg kellett alapítani”.¹⁴⁰

Gyulainak ezek a meglátásai visszhangoznak mások mellett Weber Arthurnál is, aki szerint az *Abafival* „szervesült” a regény – mint olyan – a magyar irodalom „organizmusába”,¹⁴¹ s ezek ismerhetők föl még Weber Antal regénytörténetében is, ahol a romantikus műfajrendszer elemeinek egymáshoz való viszonyára nézve az 1836-os áttörés abban állt, hogy az *Abafi* a prózáírás színvonalát felzárkóztatta a költészetéhez mint vezető műnemhez, s ezzel létrehozta a regényformák természetes kapcsolatát a magyar irodalom egészével. Vagyis míg a magyar regény korábban – úgymond – „nem a magyar irodalom útját járta”, addig Jósika műveivel kezdődően a regények „szerves részét alkotják irodalmunk egységes organizmusának”.¹⁴² Jellemző módon Vajda Péter regénye, a *Tárcai Bende* (1837) pontosan azért került kívül a magyar nyelvű regényirodalom (létrejöttének) történetén, s azért minősült kakukktójásnak és „mellékvágánynak”, mert nehezen volt illeszthető a történelem reformkorinak ítélt szemléletéhez. Vajda regénye nem kapcsolódott a nemzeti problematikához, és sem Scott, sem Goethe hatását nem mutatta, ezért fonák módon egyenesen „ellentmond[ott] a magyar irodalom természetének”.¹⁴³

¹³⁷ WÉBER, *i. m.*

¹³⁸ IMRE, *i. m.*, 32–33.

¹³⁹ Ezzel nagyobb hatást is ért el, mint amit Vörösmarty: „Jósika mintegy kiegészítette azt a hatást, melyet Vörösmarty előidézett.” GYULAI, *i. m.*, 421; illetve: „Jósika az a regényirodalomban, ebből a szempontból, a mi Vörösmarty az eposban és lyrában, míg Eötvös az a regényben, a mi Petőfi a lyrában.” GYULAI, *i. m.*, 493. Szinte ugyanezt: SALAMON, *i. m.*, 493. Féja Géza hasonlóképp valami versben már létrejött dolog prózává alakítását észrevételezi, csak nem Vörösmartyra vonatkoztatva: szerinte Jósika a Kisfaludy-féle nemesi-nemzeti romantikának „a prózai képviselője, európaibb vonalú folytatója”. FÉJA Géza, *A felvilágosodástól a sötétedésig: A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig*, Bp., Magyar Élet, 1943², 169.

¹⁴⁰ GYULAI, *Emlékbeszédek*, II, 309.

¹⁴¹ WEBER Arthur, *Báró Jósika Miklós*, Budapesti Szemle, 1914, 160. k., 142.

¹⁴² WÉBER, *i. m.*, 142; illetve még: 79–80, 94, 115.

¹⁴³ WÉBER, *i. m.*, 106.

A hatás irányának megváltoztatása nyilván az értékelésre is kihatással van, hiszen ha az alapítóból előfutár lesz, akkor az esemény jelentősége immár az általa előidézett állapot révén válik jelentőssé, és nem maga az esemény rangja minősíti a szóban forgó állapotot.¹⁴⁴ Ha Jósika regényművészetének leértékeléséről volt szó, akkor a korszaknyitó jelleg helyett a korszakzáróra esett a hangsúly. A viszonyítás ekkor az időben megelőzőre irányult: „Jósika nagyságát pl. csak az őt megelőző történeti novellairodalom tárgyalása világíthatja meg s teheti igazán érthetővé előttünk. Csak így a háttér megfestésével domborodnak ki az irodalom főbb alakjai”.¹⁴⁵ A „föltáratlan előzmények” számbavétele nélkül „szinte érthetetlen a megjelenésével beálló nagy fordulat a magyar regény történetében”.¹⁴⁶ A korábbi felidézése viszont kétélű: lehetséges annak bizonyítására felhasználni, hogy létezett egy olyan értékelhető regényírói hagyomány, amelyből Jósika előállhatott, de annak szemléltetésére is szolgálhat, hogy Jósika csak azért vergődhetett irodalomtörténeti jelentőségre, mert elődei igen silány műveket hoztak létre, amelyekhez képest még ő is üdítően színvonalasnak tűnhetett. Már Gyulai is e kettősségbe bonyolódott bele: „Eötvös és Kemény a történeti felfogás, kor- és jellemrajzban felülmúlták Jósikát, Jókai pedig elbeszélni és írni tudott sokkal jobban s leleménye is több volt”, de mégis Jósikával „kezdődik regényirodalmunkban a történetibb felfogás s valódiabb korrajz. Hasonlítsuk csak össze Kisfaludy s mások történeti beszélyeit az ő regényeivel s látni fogjuk a különbséget”.¹⁴⁷

Számos további példát lehetne hozni a viszonyítás kétirányúságára. Hol a megelőző „regénykezdemények” értelmeződtek az *Abafi*hoz vezető út állomásaiként: „[r]egény- és novellairodalmunk Jósika fellépéséig (1836) a kísérletezés éveit éli”.¹⁴⁸ Hol pedig az 1836 utáni időszak bizonyult az *Abafi* folyományának: Jósikának „mint regényírónak Magyarországon nincsenek mesterei, csak tanítványai”,¹⁴⁹ az *Abafi* „irodalmunk fejlődéstörténetében egyenesen korszakot kezdett”,¹⁵⁰ „[a] magyar regényirodalom történetében joggal számítják az 1836-os esztendő fordulópontnak, az *Abafi* megjelenése egyben új minőségű prózai epika színre lépése”.¹⁵¹ Itt nem csupán annak különbségéről van szó, hogy egyes irodalmárok a korszakhatár előreutaló, mások pedig a visszaható karakterét emelték volna ki. Hiszen ugyanazon a koncepción belül is érvényesülhetett mindkét beállítás. Az is, hogy a korszakhatár „előttje” felől tekintve Jósika értékelésére nézve közömbös, hogy e műfajban mi jött létre később (őt „meghaladva”), mivel „az író nem utódaihoz kell mérnünk, hanem elődeihez és kortársaihoz”; s másfelől az is, hogy 1836 olyan instancia, amelynek inspiratív ereje nélkül a legjelentékenyebb teljesítmények sem valósulhattak volna meg: „[d]e a magyar regényirodalom megteremtője csak Jósika

¹⁴⁴ BLUMENBERG, i. m., 305.

¹⁴⁵ SZINNYEI, i. m., 18.

¹⁴⁶ GYÖRGY, *A százszentendős „Abafi” előzményei*, 175.

¹⁴⁷ GYULAI, *Emlékbeszédek*, I, 421.

¹⁴⁸ SZINNYEI Ferenc, *Jósika Miklós*, Bp., Akadémiai, 1915, 63.

¹⁴⁹ ZSIGMOND, i. m., 25.

¹⁵⁰ KRISTÓF György, *Jósika Miklós Abafijának tizenkettedik kiadása*, Páztortúz, 1926/18, 410.

¹⁵¹ FRIED, *Az „Abafi” előzményeire*, 222.

marad mindenkor. Az ő úttörő munkássága nélkül sem Kemény, sem Jókai nem jutott volna el arra a magaslatra, ahonnan költészetük ma szertevilágít”.¹⁵²

A korszakképző hatás időbeli irányának ezzel a bizonytalanságával, a korszaknyitó és a korszakzáró jelleg egyidejűségével, a betetőzés és a megalapozás egybeesésével az *Abafi* olyan (idővel kiüresedő) metszéspontot képviselt, amelyet az azt még el nem érő vagy azt már meghaladó erővonalak jelöltek ki.¹⁵³ Amikor a korszakfordító esemény által elválasztott időtartamok jellemzésére került sor, az irodalomtörténészek sajátos egyensúlyozásra kényszerültek a beteljesítés és a mintaadás képzetei között. Az *Abafi* a gyarló prózáirói kísérletek beteljesítéseként és a nemzeti regényirodalom minőségét tekintve is méltánylandó kezdőpontjaként egyaránt értelmezhetőnek bizonyult: „[a]z 1836-ik év nemcsak kezdete a magyar regény egy évszázados diadalmas pályájának, amely folyton emelkedve európai szintre húzódik, hanem egyúttal záróköve is azoknak a kezdetleges kísérletezgetéseknek és bizonytalan tapogatózásoknak, amelyek a műfajt nálunk meghonosították s közönségünket vele megbarátkoztatták”.¹⁵⁴ Hogy az *Abafi* mint esemény az előtte és az utána differenciájának olyasféle szerkezetét rajzolja ki, amely egyszerre teszi e regényt egy fejlődési irány betöltőjévé, meghaladójává, majd egy másik fejlődési vonulat meghaladtójává, azt valószínűleg az az Erdélyi János érzékeltette a legvilágosabban, aki úgy látta, hogy mivel „a korokat egymással összemérve nyerjük az értelmezést a történetből”, ezért „ugyanazon költőt most elődeihez, majd utódaihoz mérve, különbözőleg ítéljük”.¹⁵⁵

Az, hogy a magyar nyelvű regénytörténet 1836-os kezdetének képze a legutóbbi időkig tartósnak bizonyult, összefügghet a regényirodalom megalapításának már Toldynál tetten érhető retorikai elcsúsztatásával. E képzet teherbírása továbbá a fogalom szemantikai meghatározatlanságának is betudható. Hiszen, amint láttuk, 1836 jelentőségének taglalásakor egy egész sor belső differencia előállt: az 1836-os esztendő hol saját múltja, hol saját jövője tekintetében bizonyult relevánsnak. Ahogy a kezdet kronologikusan felfogott pillanata több eseményt fog egybe, úgy a kezdetről való beszédben hasonlóképp egymást részben kizáró szövegek kapnak szerepet. A magyar nyelvű regényírás eredete – némi egyszerűsítéssel – nem másban áll, mint a kezdetet rögzítő, datáló, az alapítás érdemét kiutaló megállapításokban, e megállapítások változataiban, hatástörténeti érvényesülésében, jelentésbeli szóródásában vagy éppen elszegényedésében. Vagyis a magyar regény megalapításáról szóló beszéd egyszerre tekinthető történetnek és struktúrának. Az utóbbit a minősítés folyamatos újramondása rajzolja ki, az előbbit pedig az egyidejű tapasztalat és a történeti utóidejűség különbségei.

¹⁵² ZSIGMOND, *i. m.*, 14, illetve 28.

¹⁵³ Hasonló kettősség jelentkezik abban a tekintetben, hogy mennyire újító és mennyire következik elődeiből (determináció és spontaneitás): „Nem mondhatjuk, hogy teljesen idegen terepre merészkedett, de azt sem, hogy érdeklődéséből, olvasmányából, addigi kísérleteiből (és a magyar irodalom hagyományaiból) egyenesen következett és közvetlenül volna Jósika Miklós pályafordulata.” FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 50.

¹⁵⁴ GYÖRGY, *A százszentendős „Abafi” előzményei*, 175.

¹⁵⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 385–386.

5.4. „1836” megtisztítása

Az 1836-ban megjelent jelentékeny művekhez az akadémiai nagyjutalmat odaítélő bizottság szemében, amint láttuk, még odatartozott Gaal Józseftől a *Szirmay Ilona*, Jósikától pedig az *Abafi* és a *Zólyomi* is, Csató és Toldy egykorú beszámolóikban pedig Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosottját* is emlegették. Amikor viszont a regény- vagy irodalomtörténeti összefoglalásokra került sor, akkor az *Abafi* „korszakalkotó műként” kivált az adott év párhuzamos vagy széttartó eseményei közül.

A nagyjelentőségűnek érzett 1836-os esztendő mintegy megtisztult más szövegek závaró jelenlététől. Az *Abafival* kronológiailag egyidejű művek – mivel nem az alapítás aktusát szolgálták – marginalizálódtak: jelentéktelennek minősültek, vagy pedig kiderült róluk, hogy nem is regények. A *Szirmay Ilonát* ugyanis kritikai figyelem igen, de az *Abafihoz* hasonló irodalomtörténeti távlat nem kísérte sem a korabeli, sem a későbbi visszhangokban. Amikor Gaal Józsefet 1842-ben a Kisfaludy Társaság tagjai közé fogadják, Toldynak óvatosan kellett őt Kisfaludy Károly és Jósika között elhelyeznie: „Őn a komoly regényben, melynek irodalma nálunk Tihamérral kezdődik, még mielőtt az Abafi írója oly szokatlan fényben fellepett, Szirmay Ilonát, egy jellemes képet mutatott fel, díszére válót azon időszaknak, melyben készült, s Önnek, ki abban nem mindennapi tehetség jeleit adá”.¹⁵⁶ Későbbi távlatból pedig már arra kellett magyarázatot adni, hogy – ugyanazon évben jelentetve meg regényét, mint Jósika – miért nem töltötte be mégsem ugyanazt az irodalomtörténeti szerepet: „Gaal úgy áll előttünk, mint ki ezen első ifjúkori művével is nagy reményekre jogosított s hivatva volt a kevésbé művelt téren a közönség olvasó-vágyának eleget tenni, s az irodalom hiányát pótolni. Hogy ma nem az ő nevéhez kötjük a nagy sikert, nem egészen rajta mult. (...) Mert Jósikának 1836-ban megjelent Abafija oly hatást tett, minőt az u.n. irodalmi események szoktak”.¹⁵⁷ A *Szirmay Ilonát* jobb híján a lovag- és rablórománok hagyományához kötötték, s szerzőjének életművében is háttérbe szorították nagy sikerű, színpadi Gvadányi-adaptációja javára.¹⁵⁸ Ehhez viszont olyan manőverekre is szükség volt, mint Szinnyei Ferenc furfangos megfogalmazása, miszerint az *Abafi* elhomályosította ugyan szerepét és „így irodalomtörténeti jelentőségét elveszti, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Gaal József *Szirmay Ilona* c. műve legelső történeti regényünk”.¹⁵⁹

Sokatmondó adalék az *Abafinak* regénytörténeti eseményjellegét tulajdonító észjárás-hoz, hogy utóbb magának a „regény” szónak a bevetté válása is az *Abafi* sikeréhez kötődött: „[a] regény szónak ez az első nyilvános föllépése és megjelenése irodalmunkban”.¹⁶⁰ Az 1836-os év megtisztítására szolgált tehát az a megfigyelés is, hogy *Az elbujdosott* műfaj tekintetében üres helyet képvisel, mivel szerzője „a regény szót a műfaj jellemzésére sehol sem” használja, „a művön sehol sem áll az, hogy »román« vagy »re-

¹⁵⁶ Toldy Ferenc *összegyűjtött munkái*, VI, 134.

¹⁵⁷ BADICS Ferenc, *Gaal József élete és munkái*, Bp., Aigner, 1881, 52.

¹⁵⁸ GYÖRGY, *A magyar regény előzményei*, 118.

¹⁵⁹ SZINNYEI, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 90.

¹⁶⁰ GYÖRGY, *i. m.*, 13.

gény»”.¹⁶¹ Idővel a „román” jelentése pejoratívvá válik, emlegetése arra szolgált, hogy „jellemesse, vagy gúnyosan csipkedje azt a regényt, amely még mindig a régi rosszhírű *román* sajátságait mutatja”, így a „román” megjelölés „az *Abafi*t megelőző elbeszélő irodalmunk tulajdonságjelzője” lett, vagyis a szó voltaképp minőséget jelölt.¹⁶² Jósika fellépésének eszerint „nemcsak irodalmi, hanem műfaj- és névtörténeti jelentősége is van”.¹⁶³

Az 1836-os esztendőhöz Jósika életművét is hozzá kellett szabni: az *Irány* és a *Vázolatok* címmel 1835-ben kiadott, vegyes műfajú politikai iratait nem számították írói fellépéséhez, holott az Akadémia még 1835-ben ezek alapján választotta levelező tagjává. A *Zólyomi* (amit ugyan az *Abafinál* korábban írt, de valamivel később jelentetett meg) pedig azért nem lett része a magyar regény létrejöttét elbeszélő történetnek, mert éppen az *Abafi* révén meghaladott korszak záróköveként értelmeződött, mondván, a Kisfaludy Sándor-féle várromantika és regeirodalom örököse.¹⁶⁴ S ha a *Zólyomi* levezethető a korábbi epikából, akkor nem lehet ugyanannak a műfajteremtő erőnek a szülötte, mint az *Abafi*, vagyis voltaképpen nem is Jósika, hanem a „magyar irodalmi hagyomány terméke.”¹⁶⁵ Sőt, „[t]ulajdonképpen nem is regény, hanem jóformán novella, nem is történeti elbeszélés, hanem (...) várromantika”.¹⁶⁶

Az irodalom- vagy regénytörténeti elbeszélések szerint valami nagyon jelentős dolog történt 1836-ban, mégpedig Jósika *Abafi* című regénye révén. Ami ezen kívül állt, hát-térbe szorult vagy más fejlődéstörténeti időben és térben kapott helyet, s legfeljebb kontextusát alkothatta a lényegi eseménynek. Az egyidejűtlenségek egyidejűségének tapasztalata a nemzeti regényirodalom megalapításának szolgáltatódott ki.

5.5. Az eredet erodálódása

„Ha lett volna egy első regény (...) Akkor szerintem Verszájnál sem vágtak volna pofán ennyire minket.”

Németh Gábor¹⁶⁷

Amikor Toldy azt érzékelteti, hogy a regényirodalom megalapítása a felejtés függvénye, ezzel nem zárja ki, hogy a kultúra elfeledett értékeit föl lehet támasztani: amikor kiadja Kármán József szövegeit, akkor éppen *emlékeztetni* igyekszik rájuk. A legalább

¹⁶¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 16–17. Az 1836-os év műfaj történeti jelentőségének körvonalazásakor ugyanakkor észrevehető bizonyos keveredés a szóhasználatban, hiszen Szalay románról beszél az *Abafi* kapcsán, Szontágh pedig regényről – de a Figyelmező *Románok és novellák* rovatában, Vörösmarty az *Emlény* bírálatban Vajda Péter kapcsán regényt mond, míg Jósikáról szólva román. GYÖRGY, *i. m.*, 13–14.

¹⁶² GYÖRGY, *i. m.*, 15. és 90.

¹⁶³ GYÖRGY, *i. m.*, 19.

¹⁶⁴ WÉBER, *i. m.*, 60–63.

¹⁶⁵ WEBER, *i. m.*, 60.

¹⁶⁶ WEBER, *i. m.*, 60.

¹⁶⁷ NÉMETH Gábor, *A feje a bácsinak = Fanni hagyományai*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, Ictus–JATE, 1995, 146.

Kazinczy óta kanonizáló érvényű szövegkiadói tevékenység folyamánya, hogy az irodalmi rendszer üres helyeire – Gyulai Pál fordulatával szólva, az „el nem foglalt állásokra” – vonatkozó képzetek olyannyira függetlenednek az irodalmi termeléstől, hogy végső soron közömbös, ki is tölti be ezeket és mivel. Gyulai metaforájánál maradva, az irodalmi hagyomány elemei mintegy az irodalmárok „alkalmazottjaivá” lesznek. Ez különösen szembetűnő lesz akkor, amikor a 19. század utolsó harmadától az irodalomtörténet-írás olyan pozitivistá gyakorlatainak köszönhetően, mint a szövegkiadás vagy az adatpontosítás, egy sor aspiráns jelentkezett az első magyar regény címére. Ezt a jelenséget írja le Szemlér Ferenc az *Abafi* megjelenésének centenáriuma: „[k]étségtelen, hogy előtte [ti. Jósika előtt] is történtek már kísérletek a magyar regény területén s a túlzott pontosságot kedvelő irodalomtörténész talán a »Tariménes utazása«-ig visszamegy, de mindenesetre a »Bélteki-ház«-at választja kiindulópontul, avagy inkább Gaál József »Szirmay Iloná«-ját. Van is igazság abban, hogy egy történeti esemény évszerint meghatározott kezdete előtt mindig voltak korábbi kezdetek, amelyek az eredményt okozták, de mint mindig: a magyar regény esetében is az első kézzelfogható eredményt kell kezdetnek tekinteni”.¹⁶⁸ Az eredet eredetének nyomába eredő irodalomtörténész könnyen a regressus ad infinitum csapdájába kerülhet, s Szemlér pontosan ebből igyekszik kivágni magát, amikor az *Abafit* az „első kézzelfogható” kezdetnek tekinti.

A kezdet megsokszorozódása azzal jár, hogy maga e funkció üresedik ki. Vagyis éppen a történeti „pontosság” igényének fokozódásával egyenes arányban csökkent annak a tétnek az értéke, amit a kezdet képzete képviselt. Mészáros Ignác *Kártigámjáról* ugyanis különösebb következmény nélkül állíthatta a regény 1880-as új kiadásának sajtó alá rendezője, hogy az „megnyitja a magyar regény történetét”, s mint ilyen, indokolt, hogy „a mai olvasó közönségnek is újra hozzáférhetővé” váljék.¹⁶⁹ Ez a kezdetkijelölő gesztus a régiség bűvárlatán kívül egyre kevésbé áll összefüggésben valamely aktuális mozzanattal. Ezt az is jelzi, hogy az *Etelka* 1906-os szemelvényes újrakiadásakor e regény elsősége attól függetlenül nyomatékosítódik, hogy a szöveg közreadója saját, a regényről alkotott képzetei és vizsgálódásának tárgya között akkora távolságot érzelt, mintha nem is ugyanannak a szövegtípusnak a példányai lennének. Dugonics ezért annak ellenére „az első eredeti magyar regény írója”, hogy művei „messze állnak attól, amit mi manapság regénynek nevezünk”.¹⁷⁰ Amikor az 1930-as években az *Etelka* bizonyos eszmetörténeti vonatkozásokban újra érdemessé válik a figyelemre (például Szerb Antal preromantika-konceptiójában kap helyet), akkor az elsőség kérdése ismét előkerül: „közönség elé került tehát az *első eredeti magyar regény*”.¹⁷¹

¹⁶⁸ SZEMPLÉR I. Ferenc, *A százéves Abafi*, Erdélyi Helikon, 1936/1, 66.

¹⁶⁹ HEINRICH, i. m., 51. A szóban forgó kiadás: MÉSZÁROS Ignác, *Kártigám*, s. a. r. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin, 1880.

¹⁷⁰ Dugonics András *Etelkája (Szemelvényekkel)*, s. a. r. PRÓNAI Antal, Bp., Szent István Társulat, 1906, 11.

¹⁷¹ DIÓSI Géza, *A százötvenéves Etelka*, Szeged, 1938, 5. Erre vonatkozóan az bizonyul érvnek, hogy már maga Dugonics is úgy látta, hogy az *Etelka* hazánkban az első és igazán magyar regény. *Följegyzéseiben* az olvasható: „Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman”. Idézi: DIÓSI, i. m., 5. Dugonics kiépülő kultuszához az 1930-as évek a regénytörténeti tett is odatartozik: „ünnepejük az első regényíró (...), legyen személyi kultusz bennünk Dugonics-csal szemben”. DIÓSI, i. m., 34. Egy elmélyültebb megközelítés

Az első magyar regény kijelölése tehát maga is történeti sorozatot alkot. Ebben a sorban ritkábban felbukkanó jelöltnek tekinthető Szentjóni Szabó László *Első Mária magyar királynak élete* című, 1792-es töredéke, mint amely megnyitja „történeti regényeink sorát”.¹⁷² Egyre mélyebb rétegekbe nyúlva, egyre elfeledettebb vagy más módon marginalizálódott szerzőnek lehet nyújtani a pálmát. Ezzel ugyanakkor az értekező inkább a saját, a régmúlt irodalmi emlékeiben való tájékozottságot nyomatékosítja, és nem tesz valódi javaslatot a regénytörténeti emlékezet átrendezésére. Az újabb és újabb kezdetek immár régiségbúvári fellelése az eredet elbeszélését azzal értelmezi át, hogy annak archívumát bővíti. A helyettesítések ennél fogva akár virtuálisan is szaporíthatóak: például Ferenczi egyenesen úgy látta, hogy ha Bajza *Kálmor* című töredékben maradt regényét „megírja és kiadja, (...) a magyar regény valódi megalapítását több évvel előre tehetnők”.¹⁷³ Hasonló virtualitással tartozik a magyar regény kezdeteinek történetéhez a *Tariménes utazása* is, hiszen a 20. századig kiadatlan maradt. E hatástörténetileg nem létező mű csupán az irodalomtörténeti sor rekonstrukciójában foglalhatta el a maga helyét.

Gyakori, hogy „az alapító figurák áldozatul esnek a történelmi buzgalom eróziójának”.¹⁷⁴ Az erodálódás, vagyis az irodalomtörténeti következmények nélküli, archiváló eredet-kijelölés ugyanakkor az irodalomtörténészek szemében nem tette okafogyottá a regénytörténet kezdőpontjának kutatását. Ezért a 20. században létrejött regénytörténeti narratíváknak valamiként a romantika korának irodalmárai által tett gesztusok és a pozitívista buzgalom eróziója között kellett egyensúlyozniuk. Ezt jelzi, hogy „1836” kapcsán Wéber Antal egyszer a történeti folyamatban végbement pont- vagy eseményszerű változást feltételezett: „1836-ban megtört a jég, a kísérletezések hosszú esztendei sikerre vezettek. Az *Abafi* megjelenése kétségtelenül a magyar próza fejlődésének új állomását jelenti”,¹⁷⁵ más alkalommal pedig egy kettős keletkezés párhuzamos hatásfolyamataival számolt: „Fáy regénye Eötvös irányába mutat, Jósika művészete Jókai felé”.¹⁷⁶ A történelmi tudat számára „kézzelfoghatóságot kínáló” Jósika lecserélhetőnek, valami korábbira visszavezethetőnek bizonyult, de maga az irodalomtörténeti funkció, amelyet Jósika (is) ellátott, napjainkig megmaradt: „a kutatás igazságot szolgáltatott Kármán Józsefnek (a *Fanni hagyományai* eredetiségét és értékeit hangsúlyozva), valamint Fáy Andrásnak (*A Bélteki-ház* művelődéstörténeti és állapotrajzában megmutatkozó jelentőségéről szólva); ám a Walter Scott-típusú, történeti prózai epikában vitathatatlanul Jósikáé az új ösvény keresésének és megtalálásának az érdeme”.¹⁷⁷ A történeti érdem igazságának kérdése tehát túlélte az 1836-os korszakhatár elmosódását is.

számára viszont, mint Baróti Dezső kiváló Dugonics-könyve, nem az elsőség, hanem az eszmetörténeti hely számít: Dugonics „irodalmi fejlődésünk egy hézagát tölti be, a barokk próza-regénynek nálunk ő az egyetlen jelentős képviselője”. BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény*, Szeged, Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma, 1934, 66.

¹⁷² HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom*, Bp., Singer és Wolfner, 1942, 596.

¹⁷³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 7.

¹⁷⁴ BLUMENBERG, *i. m.*, 314.

¹⁷⁵ WÉBER, *i. m.*, 136.

¹⁷⁶ WÉBER Antal, *A magyar társadalomkritikai regény őse: „A Bélteki-ház”*, Filológiai Közlöny, 1959, 48.

¹⁷⁷ FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 49. Bodor Béla szintén megteszi a maga alapításait: BODOR, *i. m.*, 11, 64.

5.6. A személytelenedő emlékezet metaforikája

Amint amellet érvelni igyekeztem, Toldy irodalomtörténetében a regényirodalom kezdetének megállapítása egy retorikai csúsztatással, a magyar nyelvű regények létének és a műfaj „megalapításának” elkülönbötésével jött létre. „1836” további története szerkezetének átrektorizálásával járt együtt. Ez kapcsolatban állt a Jósikára irányuló emlékezet jellegének, illetve az emlékezők kilétének módosulásával is. Jól példázza ezt Ferenczi Zoltán egy 1886-ban és egy 1918-ban megjelent írása közti alapvető különbség. Az első szöveg Jósika halála után bő két évtizeddel íródott, s abban a tekintetben, hogy Jósika fellépése valamifajta eseményjelleggel bírt („történt művei által valami”¹⁷⁸), Ferenczi elődeinek szakmai várakozásait emelte ki: „Jósika első regényei teljesen megfelelték ama várakozásnak, melyet az irodalom iránt mindenki táplált s betöltöttek azt az űrt, melyet irodalmunkban mindenki érzett”.¹⁷⁹ Jósika jelentőségét Ferenczi ekkor a kritika önbeteljesítésében látta: az *Abafíval* „a kritika teljesülve látván a maga korszerűségi álmait, elnevezte íróját a magyar regényirodalom atyjának”.¹⁸⁰ Ezzel ellentétben viszont 1918-as akadémiai székfoglalójában pontosan azt az álláspontot teszi a magáévá, amelynek illuzórikus voltát néhány évtizeddel korábban igen világosan megmutatta. Ekkor így írt: „[a]z 1836-os évet bátran nevezhetjük a magyar regényirodalom születése s így nagy esztendejének”.¹⁸¹ A magyar nyelvű regény történetének főszereplője tehát ekkor már nem az erről a történetről folyó beszéd, hanem a magyar nyelvű regényirodalom maga válik a történések ágensévé: „regényirodalmunk a XVIII. század 70-es éveit óta folyton küzdött 1836-ig azzal, hogy méltóképp megszülessék”.¹⁸² Míg tehát az 1880-as években Ferenczi átlátta, hogy Jósika irodalomtörténeti minősítését antropomorfizáló metaforák szolgáltatták, hiszen a „korszerűségi álomra” vonatkozó mondatában Jósika az „elnevezés” révén válik „atyává”, néhány évtizeddel később viszont egyfelől maga is előáll ilyen metaforákkal, ám a „méltóképp” történt „megszületésről” szóló mondatában már nem egy irodalomtörténeti konstrukció, hanem maga „regényirodalmunk” ölt testet. Az eredetről folyó beszédet Ferenczi igyekszik megtisztítani a képletességtől is: „[s]zószerint mindenki várta az igazi regényíró s tulajdonképpen Bajza értekezése is egy nagy biztatás akart lenni annak a sejtésnek a kifejezésével”.¹⁸³ Világos, hogy a „szószerint” itt a „mindenki”-re és nem „az igazi regényíró”-ra vonatkozik, de e túlértelmezés ellenére jellemző, hogy a (bármire irányuló) szószerintiség képzele belekerült az eredetről folyó beszédbe. Az eredet problematikája elveszítette azt a retorikai feszültséget, amelyet Toldy irodalomtörténetében képes volt kiváltani: immár nem számított élő metaforának

¹⁷⁸ FERENCZI Zoltán, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, Erdélyi Múzeumi Egylet Kiadványai, 1886, 42.

¹⁷⁹ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 57.

¹⁸⁰ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 62.

¹⁸¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 3–4.

¹⁸² FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 6–7.

¹⁸³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 8.

(Ricoeur), „csengő pénzdarabból” „egyszerű fém” lett.¹⁸⁴ A 20. században a regénytörténet mint eseménysor és mint arról szóló beszéd már nem különült el: az, hogy „[a] romantikus magyar regény születésének éve az 1836. esztendő”,¹⁸⁵ ugyanazt jelentette, mint hogy Jósika „a magyar regényirodalom nagyérdemű megteremtője”.¹⁸⁶ Hogy menyire a „magyar regény” mint olyan válik eleven alakká, akivel aztán különböző dolgok megtörténnek, például megszületik, azt az is jelzi, hogy Jósika élettörténete maga is megfellelhetővé válik a regénytörténet 1836-ot megelőző időszakával: „[a]z a négy évtized, mely Jósika életében az ő írói fellépését megelőzi, voltaképpen magában foglalja a magyar regény- és novellairodalom kísérletező korszakának egész történetét”.¹⁸⁷ Jósika biográfiai alakja eszerint együtt érlelődik a magyar irodalom organizmusával, fejlődésük egybeesik. Ezzel állhatott összefüggésben, hogy nem kevesen hozakodtak elő azzal, hogy Jósika élete maga is olyan, mint regényalakjaié.¹⁸⁸

Önmagában nem falrengető az a megállapítás, hogy a regénytörténetről vagy az 1836-os évről folyó beszéd a 20. századra „megfelelkezik az eredeti szemléleti metaforák metafora-voltáról, s úgy fogja föl őket, mint magukat a dolgokat”.¹⁸⁹ Az viszont már érdekesebb, hogy Ferenczi Zoltán esetében ez a jelentésváltozás egyazon irodalmár szemléletében ment végbe. Ez a jelenség a közelmúltra vonatkozó, hordozóival elenyésző *kommunikatív* és a megalapozó igényű, intézményesített *kulturális* emlékezet különbségeivel is kapcsolatba hozható.¹⁹⁰ Az a folyamat, ahogy a kortársi emlékezetközösségek szerepét a hagyomány szakosodott hordozói veszik át, Ferenczi életében is követhető, hiszen míg 1886-ban még úgy látta, hogy Jósika „még mindig az élők közé tartozik; művei által még mindig kortársunk”,¹⁹¹ ez a közvetlenség – az *Abafi* megjelenése után nagyjából az Assmann által megjelölt nyolcvan évvel – számára is elenyészik. Ferenczi 1857-ben született – vagyis Jósika halálakor nyolc éves volt. Nyilván nem lehetett személyes köze az *Abafi* megjelenéséhez, ezért is ítéltette meg találóan elődei e regénnyel végzett műveleteit. Fiatalkori írásában mégis Jósika képletes kortársaként beszél. Ennek oka az is lehet, hogy környezetét ekkor még azok alkották, akiknek nagyon is voltak személyes emlékeik az *Abafi* megjelenéséről. Az enyészetnek a nemzedékek cserélődésével való összefüggése világos volt a tankönyvíróként ismert Névy László számára is, aki 1881-ben a 18. század magyar nyelvű regényeivel kapcsolatban arra utalt, hogy fennáll velük egyfajta folyamatosság, hiszen a családi emlékezet még belát-

¹⁸⁴ E képet Nietzsche használja, arról írva, hogy az igazság vagy az emberi viszonylatok összessége nem más, mint szóképek serege. Friedrich NIETZSCHE, *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR György, Athenaeum, 1992, I/3, 7.

¹⁸⁵ CSÁSZÁR, *i. m.*, 112.

¹⁸⁶ ZSIGMOND, *i. m.*, 14.

¹⁸⁷ ZSIGMOND, *i. m.*, 14.

¹⁸⁸ Egyetlen példa: LACZKÓ Géza, *Öröklés és hódítás*, Bp., 1981, 124–125.

¹⁸⁹ NIETZSCHE, *i. m.*, 9.

¹⁹⁰ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 49–56.

¹⁹¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 42.

ható tartományában helyezkednek el. Ezt fejezhette ki azzal, hogy „dédanyáink olvasmányaiként” jellemezte a mondott műveket.¹⁹²

Az emlékezet módjának és az emlékezők személyének a változása megfigyelhető a Jósikára vonatkozó metaforika módosulásában. Az eredet képzetének olyasfajta antropomorfizálásához, amelynek jegyében Jósika egyfajta atyaként jelenhetett meg, távlatra volt szükség. Ferenczi abban a tekintetben tehát csúsztatott, hogy az *Abafi* megjelenésére mint a „korszerűségi álom” teljesülésére tette az „atya” minősítés létrejöttét.¹⁹³ Valójában ez csak Jósika halála (1865) után vált általánossá, Toldy is irodalomtörténetében élt vele: „régibb és újabb elszigetelt kísérletek után, egy magyar regényirodalom valódi atyjává b. Jósika Miklós lett”.¹⁹⁴ Azt viszont, hogy mennyire bevetté vált, jelzi, hogy P. Szathmáry Károly *A beszély elmélete* című tanulmányában (1868) elbeszélésmódja jellemzésekor mellékes epithetonként veti oda, mint közismert dolgot, hogy „Józsika [!], a magyar regényirodalom atyja”.¹⁹⁵ A 20. század elején már negatív előjellel került szóba: „a magyar regényirodalom atyját bizony elfeledtük”.¹⁹⁶ Ha a leszármazás megállapítása felfogható „hatalomszerzési műveletek láncolataként”,¹⁹⁷ akkor ez annyiban járulhatott hozzá a regénytörténeti genealógia kiépüléséhez, hogy az előkészítés és a beteljesítés sémája szerint rendezve el Jósika és Kemény, Jókai vagy Eötvös viszonyát, azt sugallta, hogy Jósika „utódai”, irodalomtörténeti „fiai” aratják le annak a fejlődésnek a gyümölcseit, amelyet a magyar regény „atyja” elindított.¹⁹⁸

Nem független Jósika emlékének halványodásától, hogy regényírói örökségét utóbb személytelen képekkel minősítették. Műve ekkor olyan „emlékművé” lett, amelynek az egyes új kiadások (például Badics Ferenc 1901 és 1909 közötti huszonöt kötetes kiadása) lettek az „emeletei”,¹⁹⁹ vagy olyan „világító torony”, amelynek fénye „a szilárd partig jutást” biztosítja „az irodalmi élet hullámverésében”.²⁰⁰ Az *Abafi* megjelenésének centenáriuma Laczkó Géza úgy jellemezte Jósikát, hogy művein „mint földbe süllyedt talapzaton nyugszik a magyar regényirodalom palotája”.²⁰¹ Az eltérő korszak- vagy történetképző eljárások (eltérően strukturált időtapsztalokat közvetítő) eltérő metaforikáját

¹⁹² NÉVY László, *Dédanyáink olvasmányai*, Koszoru, 1881, VI, 193–211.

¹⁹³ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 62.

¹⁹⁴ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 398.

¹⁹⁵ P. SZATHMÁRY Károly, *A beszély elmélete*, BpSz, 1868, XII, 63.

¹⁹⁶ ZSIGMOND Ferenc, *Scott és Jósika*, It, 1913, 129.

¹⁹⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 179.

¹⁹⁸ Ilyesmire utalt Féja Géza: „A ’nagy nemzedék’ sodrában azonban regényei mindjobban elfakultak, a közönség érdeklődése rohamosan csökkent irántuk”. FÉJA, *i. m.*, 170. Dávidházi Péter azon megállapításait, hogy „az apa szerepe még a mesterénél is sokszorta kényesebb, az örökség mellett többek közt az öröklődés problémáit is fölveti, ami atavisztikus szenvedélyeket válthat ki az önálló egyéniségüket féltő leszármazottakból” (DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994², 354), Bodrogi M. Enikő hozta kapcsolatba a Jósikához kapcsolt szerep kérdésével és „utódai” hozzá fűződő viszonyával: BODROGI, *i. m.*, 89–90.

¹⁹⁹ „Szegény feledésre váró Jósika új *emeletet* kapott”. ZSIGMOND, *Scott és Jósika*, 129.

²⁰⁰ KRISTÓF, *i. m.*, 410.

²⁰¹ LACZKÓ, *i. m.*, 127.

jelző látványos különbség, hogy míg az „atya” a „gyermekeiben” még kivehető, addig a „földbe süllyedt talapzat” egy már nem látható dolog képét idézi fel. Ahogy a nem látható alapra vonatkozik az is, hogy „Jósika Miklós is úttörő, történeti regényirodalmunk atyja s a fundamentumozásban az Abafi az első szilárdnak kifaragott kocka”.²⁰² Jellemző, hogy ugyanez a metaforika például Fáy Andrásra alkalmazva Fáy magát tünteti el, vagyis ő lesz a láthatatlan alap, Jósika pedig többekkel egyetemben a látható építmény: Fáy „ott van a magyar regény fundamentumában azok közt, amelyeken alapulnak Jósika, Eötvös, Kemény és Jókai és mások munkái”.²⁰³ Az emlékezés képszerűségének, felidéző erejének megváltozásakor ugyanakkor nem pusztán organikus-biológiai (atya) és szervetlen-mechanikai (talapzat) különbségéről van szó, hiszen a magyar regény *fája* sem viselheti magán *elültetőjének vonásait*: „[k]alaplevéve földetlen fővel állunk meg ezért ma is regényirodalmunk e mohlepte, de kemény törzsű százéves Norma-fája előtt, s néma főhajtással áldjuk a *nagy erdélyi* kezét, mely azt számunkra elültette”.²⁰⁴

6. 1836 és „1836”

Niklas Luhmann a korszakképzés problémájáról értekezve azzal kezdi: „a történelem folyamatként való összefoglaló ábrázolásához legkevesebb két elválasztó esemény, tehát három korszak elengedhetetlen. Nem elég mindent egy előbb/később differenciába öszszevonni – például Európa a krumpli előtt és a krumpli után. Ez a differencia ugyanis csak magát a korszakokat elválasztó grandiózus eseményt tudná leírni, a történetet mint folyamatot azonban nem.”²⁰⁵ Luhmann ettől a „kettő/hármas modelltől” várja el, hogy hihetővé tegye az elválasztó események összefüggését, például egy „kialakulás-elmélet” értelmében.

Valami ilyesféle kialakulást kívántak leírni azok a regény- vagy irodalomtörténészek, akik az *Abafit* és „1836”-ot kiemelt funkcióba állították. Viszont ezt jobbra „egy/kettes” modellben kísérelték meg. Vagyis egyetlen eseményt, az *Abafi* megjelenését állították be – mindig másként: origóként, fordulópontként, kezdetként vagy újrakezdésként. Ebből adódhattak az azzal kapcsolatos nehézségeik, hogy miként számoljanak el az előzményekkel és a következményekkel, betetőzzenek vagy megnyissanak valamit e regénnyel, s mit méltányoljanak benne: az elfelejtetés vagy a hagyományozás, a szembeszegülés vagy a közvetítés teljesítményét, a történeti funkciót vagy az esztétikai értéket. Az *Abafi* megjelenése mint grandiózus esemény végső soron felszívódott azokban a két irányban is erodáló műveletekben, amelyek egyfelől azt mutatták ki, hogy a magyar regénytörté-

²⁰² KRISTÓF, i. m., 410.

²⁰³ SZIGETVÁRI Iván, *Fáy András Bélyek háza*, It, 1919, 46.

²⁰⁴ CSÁSZÁR Károly, *Százéves fordulóját érte Jósika Miklós Abafi-ja*, Páztortüz, 1936. (március 31.), XXII. évf., 6. sz., 123.

²⁰⁵ Niklas LUHMANN, *A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet*, ford. RÁKAI Orsolya = *A háló, a halászok és a halak*..., 183.

net miként haladta meg eredetét, másfelől pedig azt, hogy kik voltak ennek az eredetnek az eredetei.

Ahhoz, hogy egy ilyen, egyetlen fordulóponttal rendelkező, vagyis kétszakaszos történetet eszkábáljanak össze, azonosítaniuk kellett az eseményt és a történetet, vagyis az *Abafit* és annak történeti funkcióját. Ahhoz, hogy a történet igaz legyen, nem tételezhetek föl különbséget 1836 és „1836” között, noha éppen erre a különbségre támaszkodtak, éppen ebből a különbségből állíthatták elő a magyar regény történetét. 1836-ban sok minden történt, de ha az egykorú beszámolókat olvassuk, kiderül, hogy az irodalomban – ellentétben „1836”-tal – semmi lényeges. E két szám, pontosabban a szám és a belőle alkotott retorikai figura viszonya hozhat létre olyan háromelemű szekvenciát, vagy ahogy Luhmann írja: „két eseményből és három fázisból álló minimálprogramot”, amelyben a várakozás, az egyidejű tekintet, valamint a történeti távlat jelölik az egyes szakaszokat. Hogy a három szakaszt kijelölő két esemény (1836 és „1836”) különbsége mikor jött létre? Hogy „1836” mikor történt meg? Az egyidejű szemlélet 1836-ra pillantva nem látott semmit, vagy mint Csató, éppen azt látta, hogy nem látott semmit. Ha pedig már látott valamit, mint Toldy, akkor az nem „1836” volt, hiszen „1836”-ot Toldy is csak 1865-ben pillantotta meg.